

ORD & SAG 9 (1989)

ISSN 0108-8025

Udgivet af
Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning
Aarhus Universitet
december 1989

Redaktion og layout: Viggo Sørensen
Tekstbehandling: Birte Daugaard Jørgensen
Offset-trykt i 1500 eksemplarer
af Trøjborg-komplekssets reproafdeling

2004 digitaliseret til netpublikation (med enkelte rettelser)
ved Kirsten Lyshøj

INDHOLD:

Forord	2
Beretning	3
Birte Daugaard Jørgensen: Englefedt og pukkelblå	4
Torben Arboe Andersen: Kan man brodde en klæpning?	7
Sigfred Andresen og Viggo Sørensen: Fra den yderste forpost mod syd	20
Marie Bjerrum: Det tostavede <i>grebe</i> (= hank)	30
Ove Rasmussen: Vredne bukser	34
Viggo Sørensen: Brød og kage	43

Forord

Så ligger Ord & Sag 9 i læsernes hænder. Endnu engang siger Jysk Ordbog med denne lille nytårshilsen tak til meddelere, kolleger og alle andre, som har støttet og opmuntret ordbogsarbejdet i det forløbne år.

Om artiklerne skal blot bemærkes, at hovedparten er skrevet af tidligere bidragydere, nemlig Jysk Ordbogs redaktører samt vor næsten traditionelle gæsteskrubent Marie Bjerrum. Der er dog også nye navne. For det første Sigfred Andresen, dialektforfatter og meddelere til Jysk Ordbog; han præsenteres nærmere side 20. For det andet Birte Daa-gaard Jørgensen. Bag dette navn skjuler sig instituttets mangeårige sekretær, som i alle årene har stået for maskinskrivning, siden tekstbehandling til Ord & Sag, men som denne gang også debuterer som forfatter.

Idet vi ønsker læserne et godt nytår, håber vi at indholdet af dette nummer vil fange interessen. Og vi hører gerne fra læsere, som kan supplere eller berigtige noget i artiklerne.

Red.

Ove Rasmussen:

Året, der gik

I 1989 har arbejdet med Jysk Ordbog lagt beslag på størstedelen af vor arbejdskraft. Der er redigeret et grundmateriale omfattende ca. 40.000 kartotekssedler med knap 250 spalter færdigredigeret ordbog som resultat. Redaktionen af en artikel kræver ofte, at redaktøren ud over bearbejdelsen af seddelmaterialet orienterer sig i faglitteratur, inddrager spørgelistebesvarelser og gennemgår materiale på nærtbeslægtede ord (et godt eksempel på dette er Viggo Sørensens artikel "Brød og kage" i denne årgang af Ord & Sag); når dette tages i betragtning, finder vi årets produktion acceptabel. Men vi finder grund til at beklage, at det stadig ikke har været muligt at udvide redaktionsstaben, der nu omfatter 3 medarbejdere; ved tilsvarende ordbogsarbejder i vore nabolande såvel som ved Ømålsordbogen ved Københavns Universitet er der normalt ansat mindst 5 redaktører.

I årets løb er store dele af det tidligere redigerede overført til vort tekstbehandlingsanlæg. Det samme gælder den ordliste, der er omtalt i Ord & Sag 3; den er at opfatte som et indeks til det samlede ordbogskartotek og har allerede vist sig nyttig i forbindelse med redaktionen. Vi har nu mulighed for at tilbyde interesserede institutioner en kopi på disketter.

Der har været udsendt spørgelister til vore meddelere 3 gange. Selv om dele af det dialektale ordforråd nu enten er svundet eller kun huskes af få, modtager vi fortsat værdifulde oplysninger fra meddelerne. Væsentlige dele af materialet til den ovenfor omtalte artikel af Viggo Sørensens er således spørgelistebesvarelser, vi har modtaget så sent som i 1986-87. Der er også i år på grundlag af spørgelisterne udarbejdet en række dialektgeografiske kort og udskrevet et stort antal sedler til ordbogskartoteket, der i alt er forøget med 4500 kartotekssedler.

Vi har fra Aarhus Universitets Forskningsfond og Aarhus Universitets Jubilæumsfond med tak modtaget i alt 59.600 kr. til studentermedhjælp og edb-anskaffelser.

Birte Daugaard Jørgensen:

Englefedt og pukkelblå

– et kapitel af narrestregernes kulturhistorie

Torsdag den 16. november 1989 bragte Århus Stiftstidende på sin forside følgende nyhed: En århusiansk håndværkssvend havde sendt firmaets nye lærling hen til isenkræmmeren for at købe *kørneprikker*. Nu er en kørne eller kørner et lille stålredskab, der bruges til at lave små mærker i metal, og “kørneprikker” er navnet på disse mærker. Lærlingen var altså sendt ud i et narreærinde. Han skulle gøres til grin.

Det lykkedes også. Isenkræmmeren fyldte skruer og søm og andre småting i en pose, og lærlingen kom tilbage og blev leet ud. Men den, der ler sidst, ler bedst, og det blev isenkræmmeren. Han forlangte nemlig 100 kr. for sine “kørneprikker”, og da den morsomme svend mødte op for at lade handelen gå tilbage, fik han svaret: “Her i forretningen er der ingen fortrydelsesret”. Svenden fandt nu ikke spøgen helt så morsom længere. Han henvendte sig til Forbruger Komiteen for at få sine penge tilbage, men komiteen måtte svare, at isenkræmmeren var i sin gode ret.

Så vidt Århus Stiftstidende.

Den skik, som avisen her har fundet et aktuelt eksempel på, er gammel – så gammel, at oprindelsen er ukendt. Spøgen går ud på at sende et menneske af sted i et indbildt ærinde, og de fleste mennesker vil kende den fra den form for aprilsnar, der går ud på at få en til “at løbe april”.

På Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning er spøgen velkendt – selv om vi dog ikke praktiserer den selv. I 1959 stillede vi på en af de spørgelister, der bliver udsendt til vore meddelere, følgende spørgsmål: “I spøg kunne man sende et barn hen til naboen for at låne et redskab eller andet som ikke eksisterede. Hvilke navne havde man for sådanne

ting?” Vi fik et usædvanlig stort antal svar. Ikke mindre end 650 meddelere kunne huske, at folk var blevet gjort til nar på denne måde.

Svarene viser, at man har kendt til skikken både inden for landbrug og håndværk. I det typiske tilfælde er det et barn eller et ungt menneske, der bliver gjort grin med. Det er lærlingen eller hyrdedrengen eller lillepigen på gården. For at spøgen skal lykkes, må offeret jo være godtroende.

Mere end 90 forskellige ord for indbildte ting har vi fået oplyst, og de rækker fra genstande, der sådan set godt kunne have eksisteret, men bare ikke gør det, – til betegnelser, som den tænksomme person på forhånd burde kunne regne ud er fup.

I den første gruppe er fænomenet en *møddingskraber* absolut det mest yndede. Så at sige i hvert eneste jysk sogn har man kendt til at sende tjenstedrengen af sted til naboen efter dette ikke eksisterende redskab, når man var ved at være færdig med at køre møg ud på markerne. Drengen fik en tom sæk med, og hvis det gik som det skulle, var naboen med på spøgen. Han fyldte, uden at drengen så det, den tomme sæk med sten eller gammelt jern, bandt den forsvarligt til og gav drengen besked om ikke at åbne den. Det er let at forestille sig, hvordan han blev modtaget, når han kom hjem med den.

Med “møddingskraberen” forholdt det sig sådan, at den ikke kun gjorde offeret til grin, men også udsatte ham – eller hende – for fysiske strabadser. “Mange børn har grædt efter sådan en tur,” skriver en af vore meddelere.

Så var det trods alt mere menneskeligt og vel også vittigere at blive sendt af sted efter ting, hvor offeret dog havde en chance for at gennemskue spøgen, såsom *sribet hattelak*, *ternet sytråd*, *færdigsyede knaphuller*, *frø til hegnspæle*, *et forkromet øjemål*, *pigtråd på flaske* – eller drengen der blev sendt på apoteket for at hente *englefedt* (= svinefedt), og apotekeren svarede: Beklager vi har udsolgt, men vi slagter igen i morgen. Her har opfindsomheden været stor, og kun fantasien satte grænser. Mere betænkeligt er det vel, når man i Vest- og Sønderjylland bad drengen eller pigen om at løbe hen og hente *pukkelblå*, dvs. tørre tæsk. Og den, der blev sendt afsted efter *tørret* eller *langstrakt farmaceut*, har nok også risikeret en ublid modtagelse. Her bygger spøgen på, at det unge menneske ikke har kendt fremmedordet.

I Østjylland var *næbrejern* udbredt og fra Sydvestjylland kender vi *næbresaks*. Disse fantasiredskaber blev der sendt bud efter, både når stenbroen skulle luges, og når der blev plukket fjerkræ. Men der kan

også fra tid til anden have skjult sig en frivol vits i de nævnte betegnelser, jf. fx Erik Høvring: *Den bortfløjne mødom samt andre skæmt-somme og erotiske folkeeventyr* (1985) s. 21.

Håndværkerne har ikke været bedre end bønderne, når det gjaldt om at gøre grin med folk. De indledningsvis omtalte *kørneprikker* kendes også fra instituttets samlinger. Hos smeden kunne man blive bedt om at hente *hærdevand*, eller et barn kunne blive sendt derhen for at købe for 25 øre *amboltklang*. En ung mejerist blev sendt afsted efter *ostehuller*, og fra et bageri i Løgstør meddeles ordet *dejhandsker*. Var det hos tømmeren eller snedkeren, blev lærlingen sendt afsted efter en *gesimshøvl* eller *sømhuller*. Når et træstykke var for kort, måtte han i Vendsyssel og Himmerland hen efter en *træstrækker*, mens det samme indbildte redskab i Thy blev kaldt en *trærækker*. En *forlængerhøvl* kunne også bruges. Murerlærlingen blev udsat for at skulle hente en *stenstrækker* eller *stenrækker*, når murstenene var ved at slippe op. Eller han måtte løbe hen for at spørge en mand, om han kunne låne hans *bomhuller*, dvs. hullerne i muren til stilladset under et byggeri. På Djursland sendte svendene det unge menneske afsted for at hente *komad* (= albuerum), hvis der var trang plads.

Særlig slem ser det ud til at tækkemanden har været. Når han kom til gården, blev naive drenge over hele Jylland sendt til naboerne efter *taghøvle*, *mønhøvle* og *tagsakse*.

Hvad har alt dette så skullet gøre godt for? Ja, det må jo have moret folk, men næppe dem som spøgen gik ud over. En stakkels hyrdedreng eller lillepige, alene blandt fremmede, kan have haft det hårdt nok i forvejen, og flere af vore meddelere tager da også direkte afstand fra skikken. Det har utvivlsomt fungeret som et barskt indvielsesritual: den nye tjenestedreng eller lærling er ad denne vej blevet optaget i fællesskabet – med ret til herefter selv at gøre børn og unge til grin. Men det ser også ud til, at skikken undertiden har haft funktion af social undertrykkelse på gårdene. En meddeler bemærker således, at det var hyrdedrengen, det gik ud over, – men sjældent gårdens egne børn.

Torben Arboe Andersen:

Kan man brodde en klæpning?

– på sporet af en jysk tærskke-terminologi

Indtil mekaniseringen af landbruget satte ind i slutningen af forrige århundrede, foregik tærskningen af korn normalt med plejl. Flere steder har man dog også foretaget en foreløbig tærskning ved at slå negtoppene mod noget hårdt og fast. I dialekterne anvendtes der adskillige særegne ord – eller kendte ord tillagt en særlig betydning – i forbindelse med tærskningen, både for dele af tærskearbejdet og for de “produkter”, der blev resultatet af tærskningen. Nogle af de vigtigste af disse ord og betegnelser vil jeg i det følgende gennemgå for Jyllands vedkommende. Herunder vil jeg også (i afsnit 2) kort omtale hele den omstændelige proces, det i gamle dage var at få kornet tærsket og færdigbehandlet på loen, før det evt. skulle videreforsarbejdes til forskellige formål på en gård med en høj grad af selvforsyningsøkonomi.

1. Foreløbig tærskning.

1.1. Uden brug af plejl.

Det var tit nødvendigt at tærskke lidt korn allerede i høsttiden, eller når kornindkørselen begyndte. Man skulle have ny rug til sædekorn (vintersæden skulle helst sås i september), og måske var kornet fra høsten året før opbrugt, så man også manglede rug til brødbagning. Men på dette tidspunkt havde man sjældent tid at foretage egentlig tærskning; for det meste var vejret også så varmt, at det var ubehageligt at stå på loen og svinge plejlen. For at få lidt korn tærsket i en fart greb man da (som i andre lande¹) til en enkel metode: man tog nogle neg og slog toppene hårdt mod fx en planke eller en stige, derved faldt mange af de tungeste kerner af. Om denne form for tærskning anvendes især ordene *knage*, *brodde* og *skrifte*. Som kort 1 viser, er det mest udbredte ord ‘at *knage*’: det brugtes i Vendsyssel, det nordlige Himmerland samt Midt-

¹ Jf. Dan Trotzig: *Slagan och andra Tröskredskap* (= plejlen og andre tærskeredskaber). Stockholm (1943) s. 115 ff.

og Sydvestjylland); også ‘at *brodde*’ anvendte man i Vendsyssel og desuden på Samsø, mens ‘at *skrifte*’ blev anvendt i det nordvestlige Himmerland og på Mols og muligvis større dele af Djursland (jf. det følgende).

Knage.

Udtalen af *knage* er *kna·q* i det nordjyske, *knå·q* i det vestjyske område. I Vendsyssel slår man oftest negtoppene mod en tagribbe i loen, anbragt fx i et hul i en stolpe. En tagribbe er en rive eller stor “kam” med få, store tænder (se fig. 1).

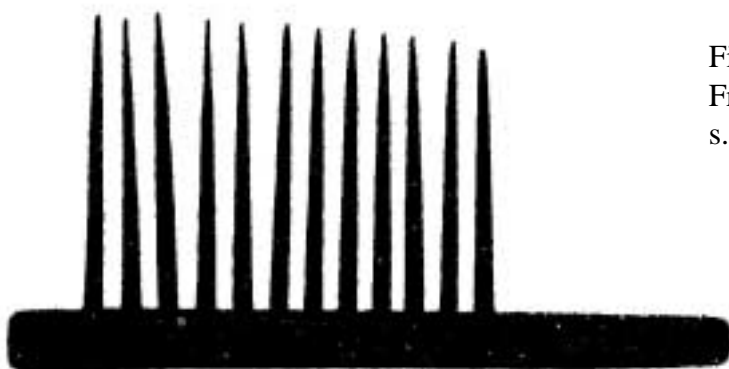

Fig. 1. Langhalmkam, tagribbe. Fra spørgelisten vedr. tærskning, s. 26 (jf. note 15).

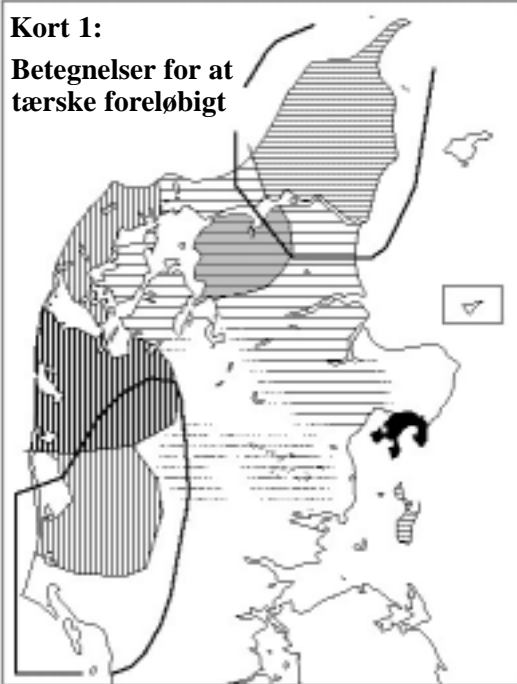
En tagribbe bruges normalt til at *ribbe* taghalm med, dvs. til at fjerne halmstumper mv. fra den halm, der skal bruges som stråtag. I Hals sogn hed det således at *kna·q Row'i* (= knage rugen), når “man tog haandfast ved hvert enkelt Neg og slog Toppen mod f. Ex. Tagrebber”; det tilføjes, at kun de største kerner faldt af, da man kun slog et par slag med hvert neg. Mht. udbyttet ved denne form for tærskning oplyses, at en bestemt slags rug gav 2 skæpper pr. trave², når den blev knaget, men 4-5 skæpper ved tærskning.³ Man kunne også slå negtoppene mod en vognstjært anbragt tværs over loen, eller man stillede et vognhjul skråt op mod en mur og slog toppene mod de kraftige træ-eger.

I Vestjylland brugte man oftest en fjæl (= planke) stillet på højkant i loen, eller en stige stillet op ad muren. Også en tagkam (= tagribbe) kunne anvendes; samme redskab betegnes stedvis en *knagestok*, *knagepind* el. lign.: hjemme *knå·qə vi æ Se·kuw'n* af på en *Knå·qståk* (= hjemme knagede vi sædekornet af på en knagestok), hedder det i en optegnelse fra Skarrild sogn.⁴ Dette citat giver endvidere et eksempel

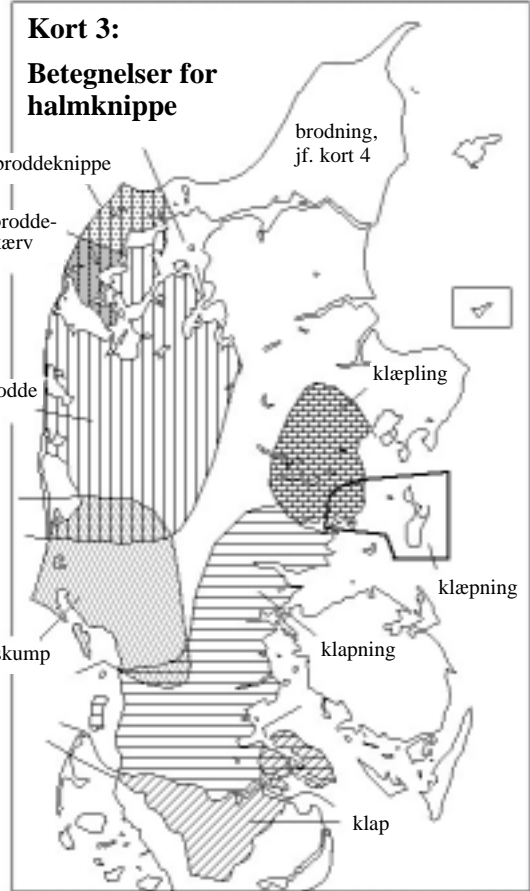
² 1 skæppe (som rummål) = 1/8 tønne = ca. 17,4 liter; en trave = 60 kornneg.

³ Arne Espegaard: *Vendsysselsk ordbog* II (1972) s. 170.

⁴ Dette og det flg. citat stammer fra H.P. Hansens optegnelser, ms. 206.0 og 207.0 på Inst. for Jysk Sprog- og Kulturforskning (IJSK). Jf. H.P. Hansen: *Bondens Brød* (1954) s. 20, *Fra gamle Dage* I (1921) s. 101.

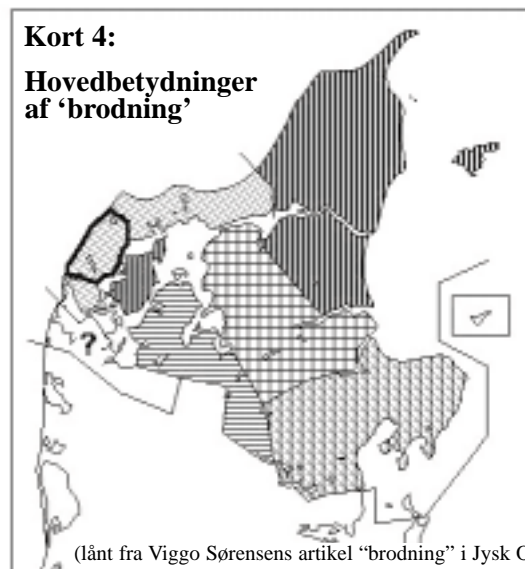
slå negtop mod noget:	tærse med stokke:	tærse med plejl:
brodde	skrifte	brodde
knage		toptærse
skrifte		toppe

- brodning, jf. kort 4
- broddeknippe
- broddekærv
- brodde
- skump
- klæpling
- klæpning
- klapning
- klap

- Område, hvor "tærse" udtales [træsk] dvs. uden metatese
- + Ældre belæg på det samme

(lånt fra Viggo Sørensens artikel "brodning" i Jysk Ordbog)

knippe af plejltærsket halm i alm. – før og efter der evt. tages taghalm fra	knippe af plejltærsket halm – men især om filtret halm
knippe af plejltærsket halm – men især om strid rughalm	normalt kun om knippe af filtret halm
	bundt af kortstrået halm
	også om favnfuld halm

på udtrykket *knage* (*kornet*) 'af', der på Herning-egnen og sydpå er et fast udtryk på linie med "tærsk korn af". Et andet eksempel: *de ham-læst ku'æn knå·qə vi aw' te se·ku'æn* (= det hamleste (dvs. sværeste, tungeste) korn knagede vi af til sædekorn; Sinding sogn). Metoden var som nævnt langt hurtigere end den egentlige tærskning: en øvet mand kunne på ganske kort tid knage en tønne rug, oplyses det fra Assing sogn, mens det kunne tage op mod en halv dag at aftærsk en tønne rug.

Hvorfor kaldes denne tærskproces at *knage*? Et godt bud er, at en tagribbe el. tagkam stedvis (i Sydvestjylland og det nordlige Sønderjylland) kaldes en *knag* el. *knage*; at behandle kornet eller taghalmen vha. af dette redskab kan da med stor rimelighed kaldes at *knage*.⁵ Denne betegnelse kan så tænkes udstrakt til at gælde også det at slå negtoppene mod andre ting – og endda at "give slag med plejl", som det angives fra Timring sogn i Hardsyssel (vsa. betydningen "slå (neg) mod en stige").

Til sidst et eksempel på vendelboernes vid også i denne sammenhæng. Om naboens dårligt fodrede køer sagde en mand, at "de er så magre, at jeg kan knage al min rug på dem"⁶ – man ser dem for sig: kreaturer så magre, at ribbenene træder frem som tremmer i en stige!

Brodde.

Udtalen af dette ord er *brø·j* og *brö·j* i Vendsyssel, *broj* på Sydsamsø. I Vendsyssel bruges 'at *brodde*' side om side med 'at *knage*'. Fx skriver en meddeler fra Vrejlev sogn (syd for Hjørring): "var der for travlt (i høst), så vi ikke kunne få tid at tærsk, kunne vi jo også snyde os til a "*knag*" heller "*brøj*" no Rownig øver Tagrebberen, Læsstongen heller i Vunstjat laa twat øver Lowi, te aa slo dem imo (= at knage eller brodde nogle rugneg over tagribberne, læssestangen⁷ eller en vognstjært lagt tværs over loen til at slå dem imod); på denne måde kunne man få korn til *e Bejster Brøj* (= en bægster brød, dvs. en bagning, så meget som blev bagt på en gang). På Sydsamsø brodder man negene ved at slå toppene mod gulvet; halmen, der så stadig indeholder en hel del korn, bruges til hakkelse til hestene⁸ – et formål, der også broddes

⁵ Jf. en optegnelse fra Sydvestjylland ved N. Fogtmann i 1812, IJSK (jf. note 4) ms. 269.0. I betydningen 'behandle taghalm ved at slå det mod (eller trække det igennem) tagkam el. lign.' anvendes *knage* også i det vestlige Sønderjylland; udtalen er 'kna·ch på Rømø.

⁶ Espegaard, som note 3.

⁷ Dvs. en stang, som lægges oven på korn- el. hølæs for at holde det fast på vognen under kørsel; den holdes på plads vha. et stykke reb foran hhv. bagpå læsset ned til vognbunden.

⁸ Inger Ejskjær og Poul Andersen: *Sydsamsisk I* (1984) s. 128.

korn til i Vendsyssel. Da der til hakkelse næsten altid bruges havre, er dette formentlig eksempler på, at det ikke blot er rug, der broddes uden brug af plejl. Men *brodde* kan også betyde ‘tærskes let med plejl’ og bruges i den betydning ofte i forbindelse med hakkelse, jf. afsnit 1.2.

Hvorfor anvendes *brodde* om denne tærskproces? Det skyldes formentlig, at når toppen af et neg er (halv-)tærsket og dermed tyndere end rod-enden, kommer neget som helhed til at ligne en brod (eller en kegle, som en meddeler sammenligner det med).

Skrifte.

Udtalen af dette ord er *skröwt* el. *skröwt* i det nordvestlige Himmerland, *skræwt* på Mols. I det himmerlandske område slår man negtoppene mod en stige eller en stang, der i Oudrup sogn betegnes *skriftestangen*: den blev anbragt vandret, fastkilet i *lobalken* (dvs. plankerne omkring loen til afskærmning ind mod korngulvene i laden; se fig. 2). Hensigten med behandlingen er igen “at få de største og tungeste Kærner til Sæd” (Havbro sogn). På Mols skulle negene til sædekorn “hugges mod en lobalk”, oplyses det i en optegnelse.

Fig. 2. “De tungeste korn slås af mod lobalken”. Fotografi fra Värmland i Sverige, bragt i Albert Eskeröd: *Jordbruk unner femtusén år* (1973) s. 196. Desværre råder vi ikke over en dansk illustration af denne form for tærskning.

Men *skræfte korn* kan på Mols ifølge en anden kilde⁹ betyde at ‘tærskede med stokke’. Muligvis hentydes der her til den tærskning af sædekorn, som ifølge H.F. Feilbergs jyske ordbog foregik på følgende måde: en bjælke lægges på to bukke tværs over laden, en mand holder neget med toppen på bjælken, to andre mænd “hver med en slagvol” (dvs. slagstykket af en plejl) giver neget et rask slag over aksene; dette kaldes at “skrifte rugen”. De nævnte slagvoller må antages at være skilt fra resten af plejlene (ellers ville Feilberg formodentlig have skrevet “plejl” i stedet for “slagvol”) og fungerer da som de stokke, der blev nævnt i foregående citat. Desværre er der i instituttets samlinger ikke yderligere oplysninger om ‘skrifte’ i denne betydning, så det kan ikke afgøres, om ordet har været kendt på hele Djursland.

Hvorfor betegner *skrifte* disse måder at tærskede på? Svaret må sandsynligvis søges i den tid, da man fra gårdene afleverede tiendekorn til præsterne, måske i forbindelse med skriftemål. I Ordbog over det Danske Sprog (bd. 19, 1940) nævnes, at man “anså det for tilladeligt at slå de løse kerner af tiendekornet før afleveringen”; de kerner, der sad mest løst, var heldigt nok de tungeste (og dermed de bedste), som man på denne måde kunne holde uden for tienderegnskabet.¹⁰

Det bør endelig nævnes, at man enkelte steder har givet kornet en foreløbig tærskning ved at slå negene mod noget, uden dog at have en særskilt betegnelse for processen.¹¹ Fra Ørum sogn (mellem Viborg og Randers) nævnes, at man ved indkørsel af rug slog negene mod en stige i loen, inden de blev kastet ind i korngulvet og sat på plads der. Det “kostede kun en Mand mere ved Aflæsningen, (at) man fik sin Sæderug tærsket”, kommenterer meddelelsen. Tilsvarende oplyses fra Give sogn i Sydøstjylland, at man på de mindre ejendomme under kornindkørselen tit satte et par bukke op i laden og lagde en bom over: “så tog de derinde fat om roden på neget og gav det et ordentligt dask ned over bommen”, inden de smed neget ind i korngulvet. Men, som meddele-

⁹ L.J. Bøttiger: *Æbeltoft og Omegn* (1893) s. 76.

¹⁰ *Skrifte* i denne betydning kendes for ømålenes vedkommende i enkelte dialekter i Nordøstsjælland: man slog toppene af rugneg mod fx en lobalk, eller man tærskede dem let med plejl. For oplysninger herom takker jeg lektor Inger Bevort, Inst. for Dansk Dialektforskning, Københavns Universitet. Også i norske og svenske dialekter kendes ordet (i former som *skryfte*, *skreffita*) i denne betydning; det omtales udførligt hos Trotzig (note 1 ovf.) s. 115f. I *Ordbok över svenska språket*, bd. 26, 1973, forklares betydningen som et særtilfælde af en anden betydning af *skrifita*, nemlig “tilrettevise, tugte”.

¹¹ Dog anføres udtrykket “hjule rugen af” i Valsgård sogn ved Hobro om det at slå rugnegenes toppe mod et hjul. Men da der ikke i instituttets samlinger er andre eksempler på denne betydning af ‘hjule’, er der snarest tale om en blot individuel orddannelse.

ren siger: det sinkede jo under indkørselen, “så det brugte vi ikke på de større gårde”.

1.2. Med brug af plejl.

Her optræder kun få andre end de ord, der allerede er nævnt ovenfor.

Brodde.

Som nævnt bruges *knage* kun undtagelsesvis om det at tærsk med plejl, og *skrifte* tilsvarende om tærskning med stokke, fx plejlslag-voller. I modsætning hertil bruges ‘at *brodde*’ i et større område om at give negtoppene en let tærskning med plejl, nemlig foruden Vendsyssel i størstedelen af det øvrige Nordjylland, desuden mere spredt i dele af Midtjylland og sporadisk i Sydøstjylland (jf. kort 1). På Nordsamsø ser man det som en fordel *å bråj* (= at brodde) med et par slag af plejlen: “der falder en masse kerner af, så er neget ikke så tungt at tærskke bagefter”. Omvendt påpeges i Salling en ulempe ved metoden: *dæ va Tø· ve å brøi* (= der var tøde ved at brodde, dvs. det sinkede), “fordi man saa skulle i Lag med det igen”, altså gøre tærskningen færdig senere. Det er dog ofte neg, som netop ikke behøver at blive færdigtærsket, der broddes: “vi gjorde det for at tage lidt af Kornet af de alt for kornrige Neg, før de blev skåret i Hakkelse til Hestene”, oplyser en meddeler fra Lemvig-egnen; tilsvarende: “vi *brøje* (dvs. broddede) Havren om Vinteren, naar Hestene ikke skulle have alt Kornet” (Vinderup-egnen).

Toptærskke og toppe.

Som kort 1 viser, optræder ‘at *toptærskke*’ i Thy og den sydlige del af Hardsyssel, mens ‘at *toppe*’ er spredt afhjemlet i det mellemliggende område, dvs. størstedelen af Midtvestjylland. Ordet *toptærskke* er umiddelbart gennemskueligt; det er også ret nærliggende, at man for handlingen at ‘slå på toppen’ el. ‘slå noget af toppen’ kan bruge ordet *toppe*. Også her bruges halvtærskningen ofte i forbindelse med hestefoder: “At toptærskke Kornet det brugte vi saa tit. Halmen skar vi i Hakkelse til Hestene, de behøver ikke saa meget Korn i Hakkelsen om Vinteren, naar de ingenting bestiller” (Sdr. Lem sogn ved Ringkøbing).

Hermed er forholdene vedrørende den foreløbige tærskning og betegnelserne for den færdigbehandlet. Som nævnt foregik den især om høsten eller under kornindkørselen; men de netop anførte citater viser, at den også senere på året kunne træde i stedet for egentlig tærskning.

2. Den egentlige tærskning.

Inden man tog fat på at tærskede det indkørte korn, skulle man først have afsluttet efterårsarbejdet i marken (pløjning, såning af vinterrug, mv.). Men fra omkring 1. november og frem til sidst på vinteren var plejltærskning det faste element i gårdens hverdagsarbejde ved siden af husdyrenes pasning. Nogle steder satte man en ære i at blive tidligt færdig med tærskningen; andre steder tog man sen tærskning som tegn på, at gården havde haft en stor kornhøst. En grund til at få tærskningen overstået nogenlunde tidligt (februar) var, at “ellers havde musene udført en del af arbejdet, især i hæssene! (= kornstakkene)”, bemærker en meddeler fra Odder-egnen.

Man tærskede helst to mand sammen, så fik man den bedste rytme i plejlslagene.¹² Afhængig af gårdens størrelse var det fx to karle, der tærskede sammen, eller en karl og en daglejer (oftest en husmand); på de mindre brug måtte manden selv klare tærskningen. Enkelte steder måtte konen gøre det, fx hvis manden ikke kunne nå det ved siden af sit arbejde som daglejer.¹³

Fig. 3. Plejltærskning i 1920. Fra Axel Steensberg (red.): *Dagligliv i Danmark II* (1964) s. 416. Ifølge spørgelisten vedr. tærskning s. 25 (jf. note 14) stammer denne scene fra Samsø.

¹² Denne vurdering er der udbredt enighed om blandt meddelerne; men en af dem tilføjer, at det “dog var en almindelig Erfaring, at 1 Mand paa Loen bedre kunde holde sin Tærskning end 2 Mand, som naturligvis skulde tærskede det dobbelte” (Ørre sogn ved Herning).

¹³ Eller, som det nævnes fra Rømø i forbindelse med tærskningen: “Sømandskoner, hvis mænd var borte, maatte naturligvis klare det hele selv”.

Hovedtrækkene i tærskningen kan skitseres således.¹⁴ Man begynder i de fleste tilfælde med at gøre et *udlæg* (også blot kaldet *læg*) klar på loen, dvs. man lægger 6-10 eller flere neg (afhængig af loens størrelse) ud på logulvet i 2 rækker. Negtoppene i udlægget skal vende ind mod midten og evt. ligge lidt ind over hinanden; rodenderne skal vende ud mod, evt. ligge helt op mod, lobalken. Så tager man fat med plejlene (se fig. 3). Når man har tærsket et udlæg færdigt, ryster man halmen op og skiller den fra kornet; tærsker man rug, kan der straks tages strå fra til *tag* (= langhalm¹⁵, halm til stråtag), eller det kan gøres senere, når alt kornet er tærsket. Halmen bindes i større eller mindre bundter; taghalm *ribbes* forinden for småhalm mv. (jf. omtalen af en tagribbe i afsnit 1.1). Fra det aftærskede korn på logulvet fjerner man med hænderne eller en blød kost (fx af revling-ris) så meget som muligt af halmstumper, aftærskede aks mv. (kaldet *hælmter* el. lign.), derefter skubber man kornet over i en dyngge for enden af loen, eller man lader det ligge på logulvet, indtil der er tærsket 2-3 udlæg. Korndyngen skal derefter *kastes* og dermed sorteres i godt og dårligt korn samt avner. Er der tale om byg, skal det forinden (*af*)*hases* eller *kørnes*, hvilket kan gøres ved at brede kernerne ud i et tyndt lag på logulvet og tærske dem med plejlen. Endelig skal kornet *sældes*, dvs. de sidste urenheder skal frasorteres vha. et sold (= en sigte). Alt i alt en stærkt arbejdskrævende proces, før hele gårdens kornhøst var færdigbehandlet på loen – intet under, at man lod maskiner overtage dele af dette arbejde, så snart det blev muligt!

Af dialekternes udtryk for de mange nævnte delprocesser mv. vil jeg her kun behandle betegnelserne for selve plejltærskningen og de halmknipper, der udgør en væsentlig del af dens resultat.

2.1. Betegnelser for at tærske med plejl.

Tærske.

Dette ord er naturligvis almindeligt også i dialekterne (med udtale *tæsk* hhv. *tæ·sk*). Imidlertid har *tærsk* i dialekterne i modsætning til rigsmålet næsten overalt stærk bøjning. Fx hedder det i datid: *di* ¹*task mæ* ¹*plæj'l* (= de tærskede med plejle; Himmerland) og *a* ¹*tåsk* ¹*råw* ¹*daw*,

¹⁴ Der tilstræbes ingen fuldstændighed i denne beskrivelse. Materialet udviser så mange forskelligheder i detaljerne i forløbet af tærskning mv., at det fortjener en grundigere undersøgelse med henblik på udskillelse af egnsbestemte tærskemåder og -betegnelser. Hvor varieret dette er, kan man få et indtryk af i den af Kristen Møller udarbejdede spørgeliste vedr. tærskning, trykt i *Danske Folkemaal IX* (1936) s. 1-27; besvarelser af denne udgør en væsentlig del af grundlaget for nærværende artikel.

¹⁵ Ordet *langhalm* kan betyde dels 'halm af langstrået sæd', dels 'taghalm'; derfor har jeg oftest anvendt det mere præcise *taghalm* i denne artikel. I øvrigt kendes ordet *langhalm* ikke i de fleste nord- og vestjyske dialekter: taghalm kaldes her blot *tag*.

(= jeg tærskede rug i dag; Sydvestjylland); i førnutid: *di hæ 'somti ståjn å 'toskæn te 'piŋsdaw* (= de har somme tider stået og tærsket til pinsedag; Als). Men dertil kommer, at *tærsk* i et stort område i den østlige del af Midt- og Nordjylland (jf. kort 2) udtales *træsk* eller *tresk*, hvilket svarer til, at ordet skrives *træske*. Denne form findes ikke i dialekterne på øerne¹⁶; men tilsvarende former er jo udbredt i andre germanske sprog, fx tysk *dreschen*, engelsk *thresh* og svensk *tröska*. Dette antyder, at *træske* er en mere oprindelig form, som rigsmålets *tærsk* er udviklet fra.¹⁷ Hvordan dette nu end forholder sig, gælder i hvert fald med N. Blichers formulering, at “paa mange Miiles strækning om Randers “træsker Bunen si Koen ... om Vintren bode Faanoun aa Attenoun”” (= tærsker bonden sit korn (ikke: sin kone!), om vinteren både formiddag og eftermiddag).¹⁸ Også *træske* har stærk bøjning, jf. fx “Albertine stod i loen og trask, mens manden gik på jagt” (Læsø); *han̄ hār troskæð på 'ten; di hæ'r 'daw* (= han har tærsket på tønne de her dage, dvs. tærsket på akkord; Mols).

Brodde og slide.

Som afsnit 1.2 viste, kan *brodde* betyde ‘tærsk negtop foreløbigt med plejl’; men ordet bruges også om den egentlige aftærskning af toppene af neg, der er anbragt i *udlæg*. Som modsætning til denne metode kan man gennemtærsk hele neget. I Vendsyssel gør man dette ved at placere de løste neg (især de kortstråede og neg af filtret strå) op ad lobbalken i den ene side af loen og så *slide* stråene tværs over loen. Om nødvendigt slider man kornet flere gange over loen på denne måde, indtil det er rentærsket “og hvert Straa næsten maset”, tilføjer en meddeler fra Vennebjerg sogn. Det synes virkelig velvalgt at bruge ordet *slide* og udtrykket *slide kornet af* om denne intensive form for tærskning!

Tilbage til *brodde*. Det viser sig, at dette ord også kan bruges i forbindelse med allerede tærsket taghalm, nemlig i betydningen: ‘tærsk (taghalm, langhalm) en ekstra gang for at få de sidste kerner af’; dette gælder sporadisk i Nordjylland, det nordlige Hardsyssel og på Samsø. Med alle de nævnte betydninger kan ordet med rimelighed betegnes som et plejltærskningens “joker-ord”; i Vendsyssel optræder det næsten synonymt med ‘tærsk’ (undtagen om den netop omtalte *slide*-proces).

¹⁶ For oplysning herom takker jeg lektor Karen Margrethe Pedersen, Inst. for Dansk Dialektforskning.

¹⁷ Fagudtrykket for en sådan lydudvikling, hvor konsonant og vokal “bytter plads”, er ‘metatese’. Forholdet behandles indgående i Johs. Brøndum-Nielsen: *Gammeldansk Grammatik II* (1968) s. 256 ff., formerne tærsk og træske s. 262.

¹⁸ Niels Blicher: *Topograhie over Vium Præstekald* (1795) s.148.

Hvad angår ekstra tærskning af taghalm i øvrigt, vil jeg blot hen-vise til omtalen af *knage* i afsnit 1.1 og desuden lige nævne et par grun-de til, at det var vigtigt at få taghalmen rentærsket: “Alle Kærner skal af, for de gror i Tækket, og Fuglene river Strå ud”, anføres det i en optegnelse fra Vodder sogn ved Ribe.

2.2. Betegnelser for halmknipper.

Med en så central placering, som *brodde* indtager i de foregående af-snit, vil man nok forvente afsmitning på betegnelserne i dette afsnit. Man bliver da heller ikke skuffet: *brodde* optræder dels selvstændigt, dels i sammensætninger med *knippe* og *kærv* og endelig som grundele-ment i ordene *brodning*, *brønning* m.fl. Men der er også andre ord inde i billedet, fx *klæpning* (fra artiklens overskrift) i gruppe med *klap* og afledninger heraf. Udbredelsen af de fleste af betegnelserne er vist på kort 3, mens forholdene omkring *brodning*-formerne er så komplicere-de, at kort 4 kun angår dem.

Brodde.

Ordet betegner her et ‘stort knippe (broddet) halm’. Som kort 3 viser, kendes ordet i størstedelen af Vestjylland; det er også sporadisk af-hjemlet i det østlige Midtjylland. En *brodde* består oftest af langhalm fra 3 eller flere neg, bundet sammen med 1 eller 2 halmbånd. Den kan være næsten så stor, “som en Mand kan bære”, nævner en kilde fra Thy; der fortsættes: “før i Tiden kunde en Husmand bære en Brøjj hjem”, nemlig som del af lønnen for at tærske som daglejer på en gård. Ordet kan også indgå i betegnelser som *halmbrodde* og *tagbrodde*.

Broddeknippe og broddekærv.

Her er der tale om specialgloser for Thy: *broddeknippe* i Nord-, *brod-dekærv* i Midt- og Sydthy. Også her er betydningen ‘stort knippe (brod-det) halm’, men i hvert fald en *brøj”kjærø* (= broddekærv; kærv = 3 el. flere sammenbundne neg) kan være adskilligt større end en brodde, idet den kan bestå af helt op til 15 tærskede neg.¹⁹ Broddekærvene stablede man i et tomt gulv i laden, så havde man orden på halmfor-rådet til kreaturfoder.

¹⁹ Jf. *Historisk Årbog for Thy og Mors* (1961) s. 362.

Brodning, brønning, brønge m.fl.

Bag disse staveformer ligger der principielle overvejelser omkring retskrivningen af dialektord: hvordan skal lydformer som *brøjen*, *brøn* og *brønen* gengives skriftligt? Jysk Ordbog er her med til at fastlægge et dialekternes skriftsprog. I Ordbog over det Danske Sprog har man valgt at placere de nævnte former under opslagsformen *brønning*, mens vi i Jysk Ordbog har fundet det vigtigt at markere forbindelsen til 'brodde' og derfor har placeret dem under under *brodning*, naturligvis med henvisning hertil fra *brønning*. Hvad angår ordets betydninger, viser kort 4, at de udgør et varieret billede: de går fra 'knippe af langt, stivstrået halm' over 'knippe filtret hhv. kortstrået halm' til blot 'favnfuld halm'. Dertil kommer, at forholdene er ikke så enkle, at der til en bestemt udtaleform svarer en bestemt betydning: udtaleformer og betydninger "krydser" ind over hinanden i et nuanceret mønster, som der ved siden af kortet faktisk behøves en ordbogsartikel til at udrede. Formerne optræder også i sammensætninger som fx *halmbrønge* og *tagbrodning*.

Knippe.

Dette ord anvendes stort set ikke som betegnelse for et knippe halm i det nord- og midtjyske område, hvor *brodde* og *brodning* m.fl. er dominerende, men bruges dog på Djursland (stedvis med udtalen *knepi*) og Samsø samt i Midtøstjylland. Syd for brodde/brodning-området er *knippe* tættere afhjemlet, men kan nok kun betegnes som almindelig dels i Sydvestjylland, dels i den sydlige del af Sønderjylland (her med lydformerne *knøp*, *knyp*).

Klap og klapning.

Som kort 3 viser, er *klapning* den dominerende betegnelse i Sydøstjylland og det meste af Sønderjylland, mens *klap*, der er det nedertyske ord for 'knippe', bruges i den sydligste del af Sønderjylland. Disse betegnelser har formentlig deres oprindelse i, at man har klappet stråene fast mod hinanden for at danne pæne og håndterlige knipper. *Klapninger* beskrives som store knipper halm, fx af 6-8 neg, vægt 30-35 kg, oplyses det fra Ribe-egnen; andre steder anføres vægten som 1 lispund, dvs. 8 kg. De stables (ligesom broddekærve ovenfor) i laden til senere brug som fx kreaturfoder. Men ordet bruges også specielt om knipper af taghalm, bestående af 3 (eller op til 6) tagneg, fx i Bjerre herred ved Horsens. På Als er betydningen af både *klap* og *klapning* udviklet videre, så ordene nu bruges som mængdebetegnelse om langhalm og taghalm: man kan tale om *at knöp* ¹*kla'p* eller ¹*klapnən* (= et knippe klap eller klapning), og kornstakkene *blöw* ¹*to't mæ* ¹*klapnən* (= blev tækket med klapning).

Klæpning og klæpling.

Også disse ord har formentlig deres oprindelse i udsagnsordet at *klappe*. Som kort 3 viser, er der her tale om midtøstjyske og samsiske særord el.-former: *klæpling* er tæt afhjemlet i den midterste og sydligste del af Midtøstjylland, desuden enkelte gange på Samsø; omvendt kendes *klæpning* bedst på Samsø (med udtalen *klæpni*²⁰), men er også afhjemlet fra Tunø og enkelte gange fra “fastlandet”. Begge ord kan betyde ‘stort bundt halm’ og specielt ‘knippe taghalm, bestående af 3 tagneg’, jf. fx en optegnelse fra Hundslund sogn: *de go tyw klæpning hæ’m te æn tra:w* = “der går tyve klæplinger halm til en trave (taghalm)”; der tilføjes: “ellers går der jo tres neg til en trave”.

Skump.

Dette ord må nok betegnes som en egns glose for Sydvestjylland og den nordvestligste del af Sønderjylland, jf. kort 3. Ordet, hvis oprindelse er uvis, optræder i to af Jysk Ordbogs ældste kilder fra Ribe og Varde omkring år 1700. Fra Ribe hedder det således kort og godt: “Naar Bonden har torsken (= tærsket) sit korn, saa binder hand halmen op i schumper”.²¹ *Skump* kan dog, ligesom de fleste andre betegnelser i dette afsnit, også betyde ‘knippe taghalm’.

Efter omtalen af betegnelserne for halmknipper skal kort nævnes, at der også er egnsbestemte navne for den halm, der ikke bindes i knipper, fx *skarnhalm* (Midtøstjylland), *krumhalm* (Sønderjylland) og *slid*, *slidhalm* (Vendsyssel, jf. afsnit 2.1).

Gådens løsning.

Vi har nu stiftet bekendtskab med nogle af de vigtigste jyske betegnelser vedr. plejltærskning. Det er herefter temmelig let at besvare det spørgsmål, der blev stillet i artiklens overskrift: “Kan man brodde en klæpning?”. Kort 3 og omtalen ovenfor viser, at *klæpning* kun findes i et lille område i det sydøstlige Midtjylland, Samsø indbefattet. Da *klæpning* betegner et allerede tærsket stråknippe, kræves det, at *brodde* ikke blot betyder ‘tærskte kornneg’, men specielt har betydningen ‘tærskte (taghalm, langhalm) en ekstra gang’, hvis overskriftens spørgsmål skal kunne besvares bekræftende. Af omtalen i afsnit 2.1 fremgår, at denne forudsætning gælder på Samsø. Der anføres således i en optegnelse fra Nordby: “Når Langhalm er bundet i *klæpni*’ær, giver man den nogle ekstra Slag med Plejlen for at få den sidste Kærne af; det kaldes også *å bråj*”.

²⁰ Endelsen -ning udtales -ni på Samsø og Djursland.

²¹ Manuskript ved Peder Terpager. GkS 773.I, Det Kongelige Bibliotek.

Sigfred Andresen og Viggo Sørensen¹:

Fra den yderste forpost mod syd

– det danske sprog i Læk

1. En mellemslesvigsk forfatter

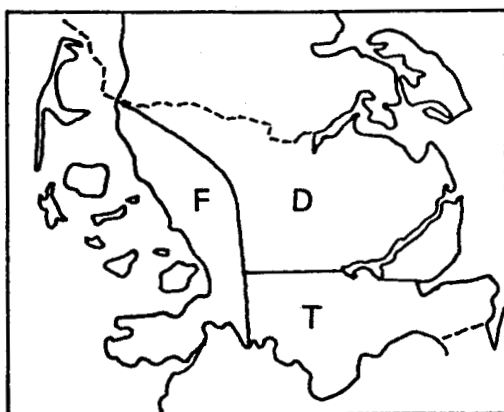
Den sydligste meddeler til Jysk Ordbog bor i Læk, 15 km syd for landegrænsen, i det Mellemslesvig som for snart 70 år siden endegyldigt stemte sig til Tyskland. Hans navn er Sigfred Andresen, og han deltager aktivt i opretholdelsen af dansk sindelag og sprog hos mindretallet hernede – ikke mindst som forfatter. Han skriver på dialekt – som det seneste skud på en næsten uddød stamme af dialektforfattere.

Hans skitser fra nutid og fortid er kendt vidt og bredt i Sønderjylland, dels fra samlingerne *Æ gahmands bænk* (1976) og *Jørn Bommands enghø* (1986), dels fra *Sprogforeningens almanak* og lokalpressen. For egnsteatret *Æ Amatøer* har han skrevet 5 tidsbilleder fra Mellemslesvig: *Æ engkro*; *Antons fættes søns dætte*; *August Mølvads Ditte*; *Sivert Bensens Synjemark*; *Runjt om æ Vestehoff*.

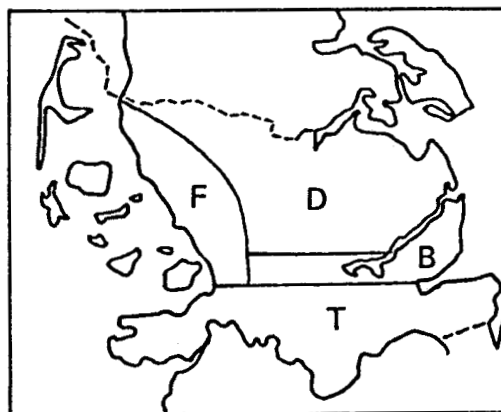
2. I defensiven gennem århundreder

Det er en trængt dialekt, Sigfred Andresen gør sit for at bevare. Historien er i korthed denne – og læseren kan følge udviklingen på kortene overfor, hentet fra Sigfred Andresens lille undervisningshæfte *Syd-slesvig* (1989): I vikingetiden taltes der ublandet dansk helt ned til Dannevirke, men middelalderen igennem kom folkesproget under kraftig nedertysk (plattysk) påvirkning. Inden for rammerne af det daværende Slesvig-Holsten var plattysk kirkens (og langt senere skolens) sprog; den holstenske adel satte sig efterhånden helt på administrationen, og købstæderne blev tidligt præget af sydfra indvandrede købmænd og håndværkere. Endnu gennem århundreder bevarede landbe-

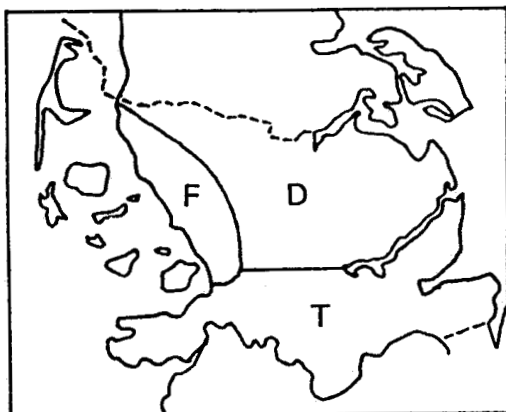
¹ Sigfred Andresen har eneansvar for teksten på s. 25, Viggo Sørensen alene står for afsnittene 1, 3 og 5; resten af artiklen har begge bidraget til.

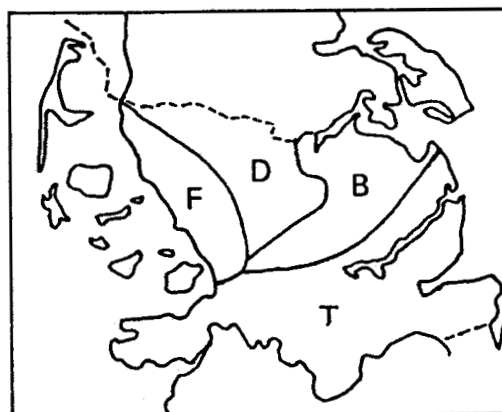
ca. 1000

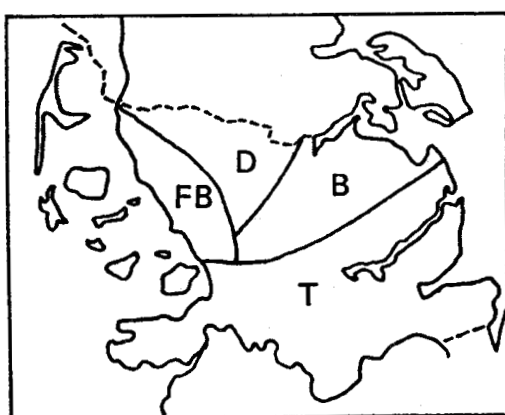
ca. 1650

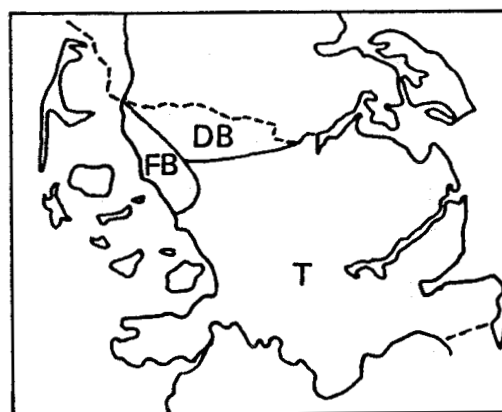
ca. 1800

ca. 1840

ca. 1870

ca. 1945

F = frisisk. D = dansk, T = tysk, B = blandet.

Forskydningerne mellem dansk, tysk og frisisk sprog i Slesvig gennem et årtusind.
(Sigfred Andresen: *Sydslesvig – grænselandet mellem dansk og tysk* (Flensborg 1989))

folkningen sin danske dialekt, idet man dog i endnu højere grad end det egentlige Danmark indlånede ordstof fra plattysk. Men med opkomsten i slutningen af 1700erne af en moderne nationalfølelse blev linjerne trukket hårdt op, og som det fremgår af kortene tabte bøndernes sprog nu hurtigt terræn overfor bykulturens plattysk – og rigstysk (for efter reformationen var dette sprog efterhånden blevet det herskende i al administration).

Nederlaget i 1864 medførte massiv udvandring af danskere og indvandring af tyskere til landsdelen. Skolevæsenet og andre offentlige institutioner stod for en bevidst fortyskningsproces. Så det kan ikke undre, at sproggrænsen op mod 1. verdenskrig var trængt tilbage til den nuværende rigsgrænse, fraset et lille nordvestligt område fra Læk og nordpå. Sigfred Andresens fødesogn var blevet en forpost mod syd. Efter 2. verdenskrig er dansk dialekt trængt yderligere tilbage, men nu som led i den almindelige afvikling af dialekter og styrkelse af rigsmålene. Drivende kræfter bag denne udvikling har været indvandringen af fordrevne tyskere fra Østeuropa og siden massemediernes eksplosive udvikling.

I dag er det ikke ret mange familier, der bruger den gamle dialekt som dagligsprog. Langt de fleste ældre dialekttalende er tysksindede og har ingen interesse i at bevare dialekten: de taler plattysk eller højtysk med børn og børnebørn. Børnene kan forstå den danske dialekt, men taler den ikke, og børnebørnene forstår ikke længere landsdelens gamle sprog. Kun de dansksindede bruger dansk sprog i hverdagen – og kun ved siden af det officielle tysk. Men selv da er det normalt ikke længere dialekt, men et let farvet rigsdansk, påvirket af plattysk og i stigende grad rigstysk dagligsprog. Et nudansk, der først og fremmest formidles af det danske skolevæsen hernede.

Fra Agtrup, Læks nabobogn mod vest, er situationen opridset således: “Plattysk forsvinder, sønderjysk (dvs. den gamle danske dialekt) forsvinder, højtysk vinder, og rigsdansk ser ud til at vinde en lille smule også”.²

3. Hvad gik der galt?

Det er nemt at være bagklog – men så er man dog omsider kommet til erkendelse! Udfra en nutidig betragtning synes det oplagt urimeligt, at det skulle gå som det gik i Slesvig – politisk såvel som sprogligt.

Selvom plattysk hen over lange århundreder trængte det danske folkesprog i Slesvig tilbage, bestod der ingen egentlig modsætning mel-

² Søren Ryge Petersen: *Dansk eller tysk?* (Flensborg 1975) s.117.

lem de to sprog, så lidt som der gjorde mellem sprogenes bærere. Vel var plattysk det finere og mere nuancerede sprog, som passede omkring den fremvoksende bykultur, mens den danske dialekt var landsdelens solide grundlag, hjertesproget for den gamle landbokultur. Men de allerfleste slesvigere kendte mere eller mindre til begge sprog, mange benyttede dem i flæng, og i hverdagen blev de bestandig blandet sammen.

Derfor smittede plattysk og den danske dialekt også varigt af på hinanden. Ord blev lånt fra det ene sprog over i det andet, blot med en skønsom tilretning, og selvom gloseoverførslen tiest gik mod nord, så skal man ikke lede langt efter helt almindelige ord der sprang den modsatte vej. Tag blot den midt-og sydjyske betegnelse for sigte- og hvedebrød, nemlig *kage* (jf. s. 48); denne praktiske korte glose smittede af på plattysken i Angel, så *Koken* også dér kan betyde den slags brød (foruden kaffekage).³ På samme måde overførtes udtryk og grammatiske konstruktioner ubesværet fra det ene sprog til det andet; som når Flensburger-plattysk plagierede Flensburger-danskens *intj gât å vå kloch å* (= ikke let at blive klog på) med forbindelsen *nicht gut un warn klok ut*⁴, eller når tyske ordstillinger smittede ind i dansk dialekt (jf. ndf. under pkt. 5 E). I det hele taget forbavses man over, hvor meget fællesgods – og dermed også fælles kulturel bevidsthed – de danske og tyske nabodialekter udviser hernede i Slesvig. Det er emnet for Gertrud Nordmann-Stabenows underholdende lille bog *Plattdeutsch und Plattdänisch im Grenzland Schleswig* (Husum 1980).

Hvis danske og tyske nationalistere havde holdt fingrene for sig selv, er det muligt, at Slesvig havde udviklet sig til en nation med flere (nært beslægtede) sprog, med fælles historie og kultur, som det kendes fx fra Schweiz. Nationale splittelser tværs gennem samfund og familier i 5-6 generationer havde måske kunnet været undgået til Slesvigs bedste.

4. Et glimt af fortidens jul

Tilbage til Sigfred Andresen. Op mod julen 1988 blev han af Flensborg Avis bedt om en kort skildring af juleforberedelserne i gamle dages Mellemslesvig, og det resulterede i den fortælling, vi her har optrykt s. 25 – med oversættelse til rigsmål s. 27. Den er et udmærket eksempel på Sigfred Andresens stilfærdige, kærlige fortællestil.

³ Otto Mensing: *Schleswig-Holsteinisches Wörterbuch*. III (Neumünster 1927-35) sp. 248 nederst. – Mht. andre ord, der er vandret denne vej, se Niels Åge Nielsen: *De jyske dialekter* (København 1959) s. 69.

⁴ Niels Åge Nielsen: *De jyske dialekter* (København 1959) s. 69.

Som det ses, har forfatteren fundet sin egen måde at gengive Læk-dialekten på. Det er en grov lydskrift, for han benytter kun de bogstaver, der i forvejen anvendes i dansk rigsmål. Dialektens særlige lyd klares ved bogstavkombinationer: *ŋ* (der udtales næsten som de understregede lyd i “linje”) ses i teksten s. 25 skrevet *nj* (kunj, jf. 24), *njd* (vanjd 26) el. *njn* (unjnern 38); *l* (der minder om de understregede lyd i “vilje”) skrives *ld* (fuld 12); *ch* (der kendes fra tysk “ich”, “nach”) skrives – netop for at markere afstand til tysk? – som *gh* (køghen 4). Sigfred Andresen anvender også helst de stovekonventioner, vi allerede kender fra rigsmålet, og noterer fx normalt ikke lydlængde (brø 8, gris 21). Kun hvor ordbilledet ellers kunne friste til at opfatte en vokal kort, erindrer han om længden med et *h* (æh 5; tråht 14) – og det må da vist være en tradition hentet fra tysk; men somme tider smutter der også et *-h* med i slutningen af helt korte ord (dæh 15-16, åh 12). Masser af kortere ord, hvis udtale ligger nær på rigsmålet, lydskrives i øvrigt slet ikke (fx det 9, hjul 15, smidt 17, vidst 29). De tonale accenter i Læk-dialekten er ikke markeret (se nærmere pkt. 5 F).

Sigfred Andresens lydskrift er til god hjælp for den, der i forvejen kender noget til sønderjysk; og den adskiller sig så lidt fra det tilvante skriftbillede i rigsmålet, at også en fremmed med lidt god vilje kan gætte sig frem gennem teksten. Men skal den fremmede have lidt mere præcis oplysning om dialektens udtale, slår den grove lydskrift naturligvis ikke til; så må man ty til en “rigtig” – dvs. fonetisk baseret – lydskrift. S. 26 er Sigfred Andresens fortælling således omsat til Jysk Ordbogs lydskrift, og det er til denne udgave af fortællingen der skal henvises i nedenstående karakteristik af dialekten.

5. Kort signalement af Læk-dialekten

Ligesom vi tidligere i Ord & Sag har peget på karakteristika ved dialekterne i Vendsyssel, Hanherrederne, Thy og Ommersyssel, sådan er det nu også muligt – med eksempler fra Sigfred Andresens artikel i den lydskrevne udgave s. 26 – at give et kort hovedindtryk af den ældre dialekt i Læk, ja vel i hele det vestlige område syd for rigsgrænsen, hvor der stadig høres dansk.

A. Sønderjyske medlyd og selvlyd. At det er sønderjysk man har talt i denne del af Mellemslesvig, fremgår klart allerede af de lyd, der svarer til rigsmålets “bløde” -g og -d. Læk-dialekten bruger nemlig “hårde” eller “rivende” lyd i stedet for: *-ch* og *-r* (det sidste evt. videreud-

1 I den mørk tid før jul

2 (i de føhst år a æ 1920er)

3 Dæh æ oltins en masse, dæh ska ordnes injnen jul, få i æ søghen jul
4 må dæh injt arbers. Dæh må natyrle foers å righles i æ bås å i æ køghen
5 må di å søhr få, te ol'l fæh nave å æh, men sorn righte arbe må en injt gi
6 sæ a mæ. Det æ jo helledav.

7 Ve Hanni Snerke haj di dæhfå traffelt mæ å tæhsk. De vanjt rav te å
8 bagh brø ah å kvorn te æ svin. Halm skuld di da å ha te å foe æ dye mæ,
9 å te å strø dem, så di loj tør å varm. Det bæhst a æ ravhalm viil di brugh
10 te å tæk æve æ bås mæ. Æ tagh vå blevn lidt tynjd mæ æ tid, så injnen æ
11 fâhresarbe skuld di ha tækket et styk a det.

12 Æ bredtæhske gik runjt mæ en gevaldigh fart åh, å æ hele lo vå fuld a
13 stav. Det vå nave anjt som degång, di tosk mæ plejl. Urnfå æ lo vå dæh
14 et gøbelværk, mæ det tråht æ hæhst æ tæhskmaskin. Hannis knejt gik
15 runjt å runjt mæ æ hæhst, dæh tråht det stoe kâmhjul, dæh fik den lång
16 stång mæ det lille kâmhjul, dæh gik injd te æ tæhskmaskin, te å snur'r
17 runjt. Hanni sjell lø negh i æ tæhskmaskin. Æ halm blev smidt ue æfå
18 det toskan kvorn å lø i æ maskin, å dæ karl – Evald a Hanses, dæh téhn
19 ve dem det år – rist æ halm, så di sihst kjerne folt ue, å så bunj han det
20 mæ et halmbâhjn sammel te stoe klap. Det bæhst ravhalm blev bagh-
21 ætte lø op åh æ lovt. Det vå te æ tagh. Det anjt blev brught te å strø gris
22 mæ, å nave aht kunjd brughes te å foe kre mæ. Dæh te vå havehalm no
23 bæh. Det vå injt så styv.

24 Æ dav ætte gøe di æ kvorn ren, å så kunj di kom te møl'l å fâh måhl
25 mjøl te å bagh brø. Føst skuld det æltes i æ baghtrav. Det vå streng arbe.
26 Olle kræfte blev lø i, vinjne æ mjøl å vanjd skuld arbers sammel te dé. Te
27 sidst blev æ suedé ælt æmell. Da det så vå gøe, blev æ brø formet å skub-
28 bet injd i den opvarmet baghovn. Nybaght brø gav duft i æ hele hus, det
29 vå nave a det bæhst æ knejte vidst.

30 I den ugh nåhj di å nohn å tæhsk have, å så haj di å nok foe te æ jul
31 æve. Løvde fâmæhr skåh di hakkels te æ hæhst. Æ hakkelskasten skuld
32 væh fuld, få så haj di nok. Æ hæhst fik å lidt havekjerne, men injt få
33 manne, få så blev di få krøhte, å da di injt skuld arbe, vå det injt nøvenj-
34 ne å foe så hårdt.

35 Æ hønssåt mest åh dert rik øve æ svinsti i den mørk tid. Di haj det
36 enle hel godt, få di kunj gå ue å injd, som det javn passet dem. Det gav
37 injt manne æg hæh op te jul. Æ kok vå en stoe krabåt – den jen a dem –
38 å det vå den, di haj bestemt, te di skuld ha te unjnern åh anjnen juldav,
39 vinjne ollefar å ollemoe kom åh besøgh. Den dav glejt de dem oll te,
40 men mést vinjt di åh, te det blev jul.

1 i dæŋ 'mørk 'ti: fər 'ju:l

2 (i æ fə'st o:r a æ 'netən 'huŋə å 'tywə)

3 dæ æ 'ołtins ən 'masə, dæ ska 'ordnəs 'iŋən 'ju:l, fā i æ 'søchən 'ju:l mā dæ 'iŋt 'ar'bəs.
4 dæ mā na'tyr'lə 'fo:əs å 'richləs i æ 'bå's, å i æ 'kø'chən mā di 'å sø'r 'få, te 'oļ: 'fæ: 'nawə
5 å 'æ:, mæn 'sår'n 'richtə ar'bə mā ən 'iŋt gi sæ 'a mæ. de æ jo 'hælə,daw.

6 ve hani 'sner'kə haj di 'dæ'få 'trafəłt mæ å 'tæ'sk. di van't 'raw te å bach 'brø: 'a å
7 'kor'n te æ 'svi'n. 'halm skuļ di da 'å ha 'te å 'fo:ə æ 'dy:ə mæ, å 'te å 'strø: dæm, så di
8 loj 'tør: å 'var'm. de 'bæ'st a æ 'raw,halm vi:ļ di 'bru:ch te å 'tæk æwə æ 'bå's mæ. æ 'tach
9 vā 'blæwən let 'tyŋ mæ æ 'ti:, så 'iŋən æ 'fårəs,ar'bə skuļ di ha 'tækət ət 'støk 'a de.

10 æ 'bre: 'tæ'skə gik 'run't mæ ən ge'val'dich 'fart 'å:, å æ 'he:lə 'lo: vā 'fuļ a 'staw. 'de vā
11 nawə 'an't som 'de,gāŋ: di tosk mæ 'plejl. 'urənfā æ 'lo: 'vā dæ ət 'gø'bəl,værk, mæ 'de
12 'trå:t æ 'hæst æ 'tæ'skma,ski'n. 'hanis 'knejt gik 'run't å 'run't mæ æ 'hæ'st dæ 'trå:t de
13 'sto:ə 'kām: 'ju:l dæ fik dən 'lāŋ: 'stāŋ mæ de 'liļə 'kām: 'ju:l dæ gik 'iŋ te æ 'tæ'skma-
14 ski'n te å snor: 'run't. 'hani 'sjel lø 'nech i æ 'tæ'skma,ski'n. æ 'halm blæw smit 'u:ə æ'få
15 ve æ ma'ski'n, å æ 'kjær'nə fołt 'ne:ə æ'bach. 'hani 'staw å ən 'skaməl 'met i de 'toskən
16 'kor'n å 'lø: 'i æ ma'ski'n, å dæ 'kar:l - 'e:val' a 'han:səs dæ 'te:ŋ 've dəm 'de 'år - 'rest æ
17 'halm, så di 'si:st 'kjær'nə fołt 'u:ə, å så 'buŋ han de mæ ət 'halm,bā:ŋ 'saməl te 'sto:ə
18 'klap. de 'bæ'st 'raw,halm blæw bach'ætə lø 'op å æ 'lowt. 'de va te æ 'tach. de 'an't blæw
19 'bruch't 'te å strø: 'gri:s mæ, å 'nawə 'a: ət kuŋ 'bruchəs 'te å 'fo:ə 'kre: 'mæ. 'dæ: 'te vā
20 'hawə,halm no 'bæ:ə. 'de vā 'iŋt så 'styw.

21 æ 'daw 'ætə 'gø:ə di æ 'kor'n 're:n, å 'så kuŋ di kom te 'møl: å fā 'mā:l 'mjøl te å 'ba'ch
22 'brø: 'fəst skuļ de 'æłtəs i æ 'ba'ch, 'traw. de vā 'stræŋ: 'ar'bə. 'oļ: æ 'kræftə blæw lø 'i:,
23 viŋə æ 'mjøl å 'van' skuļ ar'bəs 'saməl te 'de: te 'sist blæw æ 'su:ə,de: æłt æ'mæļ:. da 'de
24 så vā 'gø:ə, blæw æ 'brø: 'formət å skopət 'iŋ i dən 'op, 'varmət 'ba'ch,own. 'ny,bacht 'brø:
25 gaw 'doft i æ 'he:lə 'hu:s, 'de vā 'nawə a de 'bæ'st æ 'knejtə 'vest.

26 i 'dæŋ 'u:ch 'nā:j di 'å 'no:n å 'tæ'sk 'hawə, å 'så haj di 'å 'nåk 'fo:ə te æ 'ju:l 'æwə.
27 'löw:də 'få,mæ:ə 'skā: di 'hakəls te æ 'hæ'st. æ 'hakəls,kastən skuļ væ 'fuļ, fā så haj di
28 'nåk. æ 'hæ'st fik 'å let 'hawə,kjær'nə, mæn 'iŋt 'få 'manə, fā 'så blæw di fā 'krø:tə, å da
29 di 'iŋt skuļ 'ar'bə, vā de 'iŋt nø'væŋə å 'fo:ə så 'hårt.

30 æ 'höns 'sāt 'mest å dært 'rik æwə æ 'svin:sti i dən 'mørk 'ti:. di 'ha:j de 'e:nlə 'he:l
31 'gāt, fā di kuŋ gā 'u:ə å 'iŋ som de jaw'n 'pasət dæm. de gaw 'iŋt 'manə 'ek 'hæ: 'op te
32 'ju:l. æ 'kåk vā ən 'sto:ə kra'bā't - dən 'jæn: 'a dəm - å de vā 'dæŋ di haj be'stæmt te di
33 skuļ ha te 'uŋərn å 'anən jul'daw viŋə 'oļə,far å 'oļə,mo:ə kom å be'sø'ch. 'dæŋ 'daw
34 'glæjət di dæm 'oļ: 'te, mæn 'mest 'viŋ:t di 'å: te de blæw 'ju:l.

I den mørke tid før jul (i de første år af 1920erne)

Der er altid en masse, der skal ordnes inden jul, for i søgnejulen (dvs. mellem jul og nytår) må der ikke arbejdes. Der må naturligvis fodres og regles (dvs. holdes orden) i båsen (dvs. stalden), og i køkkenet må de sørge for, at alle får noget at spise, men sådan rigtigt arbejde må man ikke give sig af med. Det er jo helligdage.

Hos Hanni Snedker havde de derfor travlt med at tærskede. De manglede rug til at bage brød af og korn til svinene. Halm skulle de da også have til at fodre dyrene med, og til at strø (under) dem, så de lå tørre og varme. Det bedste af rug-halmen ville de bruge til at tække over båsen (dvs. stalden) med. Taget var blevet lidt tyndt med tiden, så inden forårsarbejdet skulle de have tækket et stykke af det.

Bredtærskeren (dvs. bredtærskemaskinen) gik rundt med en gevaldig fart på, og hele loen var fuld af støv. Det var noget andet end dengang de tærskede med plejl. Udenfor loen var der et gøbelværk (dvs. et hestetrukket spil); med det trak hestene tærskemaskinen. Hannis knægt gik rundt med hestene, der trak det store kamhjul, der fik den lange stang med det lille kamhjul, der gik ind til tærskemaskinen, til at snurre rundt. Hanni selv lagde neg i tærskemaskinen. Halmen blev smidt ud forved (dvs. foran) maskinen, og kernerne fald ned bagved. Hanni stod på en skammel midt i det tærskede korn og lagde i maskinen, og deres karl – Evald af Hans' (dvs. Hans' søn Evald), der tjente hos dem dét år – rystede halmen, så de sidste kerner faldt ud, og så bandt han det sammen med et halmbånd til store klapper (dvs. knipper). Det bedste rughalm blev bagefter lagt op på loftet. Det var til taget (dvs. til tækkemateriale). Det andet blev brugt til at strø (under) grise med, og noget andet kunne bruges til at fodre kræ (dvs. kreaturer) med. Dertil var havrehalm nu bedre. Det var ikke så stift.

Dagen efter gjorde de kornet rent, og så kunne de komme til mølle og få malet mel til at bage brød. Først skulle det æltes i bagetruget. Det var strengt arbejde. Alle kræfter blev lagt i, når melet og vandet skulle arbejdes sammen til dej. Til sidst blev surdejen æltet imellem (dvs. i). Da det så var gjort, blev brødene formet og skubbet ind i den opvarmede bageovn. Nybagt brød gav duft i hele huset; det var noget af det bedste, knægtene vidste.

I den uge nåede de endnu (dvs. også) at tærskede havre, og så havde de også nok foder til julen over. Lørdag formiddag skar de hakkelse til hestene. Hakkelseskisten skulle være fuld, for så havde de nok. Hestene fik også lidt havrekerner, men ikke for mange, for så blev de for krøtige (dvs. livlige), og da de ikke skulle arbejde, var det ikke nødvendigt at fodre så hårdt.

Hønsene sad mest på deres rik (dvs. stænge) over svinestien i den mørke tid. De havde det egentlig helt godt, for de kunne gå ud og ind, ligesom det passede dem. Det gav (dvs. der var) ikke mange æg her op til jul. Kokken (dvs. hanen) var en stor krabat – den ene af dem –, og det var den de havde bestemt at de skulle have til middag anden juledag, når oldefar og oldemor (dvs. bedstefar og bedstemor) kom på besøg. Den dag glædede de sig alle til, men mest ventede de på, at det blev jul.

viklet til den dumpe *ə*-lyd): *be¹sø[·]ch* (33), *ge¹val[·]dich* (10); *'urən[·]få* (11), *'u[·]ə* (14). At det er sydligt sønderjysk, fremgår af, at *ch* også forekommer inde i ord: *bruchəs* (19), for i sådant et tilfælde har nordligere sønderjysk rigsmålets *g*-lyd. Bemærk også, at ord på god sønderjysk vis starter med *v*- (ligesom i rigsmålet), selv hvor jysk ellers har *w*- og *hw*-: *van[·]* (23), *vin[·]ə* (22, svarende til rigsmålets *hvornår*). – I mange ord har Læk-dialekten (og i et vist omfang også andre sønderjyske dialekter) lukkede selvlyd *i*, *y* og *u*, hvor rigsmålet (og i hvert fald ømålsdialekterne) har *e*, *ø*, *o*: *richte* (5), *fik* (28), *in[·]* (13), *ty[·]* (9), *run[·]t* (12); nogle datidsformer af stærke udsagnsord har også *u* svarende til *a* i rigsmålet og *å* el. *o* i nørrejysk: *bun[·]* (17) – og Sigfred Andresen har andetsteds *truk* i stedet for *trå[·]t* (12). Dette *u* er muligvis hentet fra de tilsvarende tillægsformer (*bunden*, *trukken*).

B. Sammenfald af diftonger. Almindeligt jysk *-åw* og *-öw* udtales i dialekten her, så det lyder mere eller mindre som *-aw* henholdsvis *-æw*: *nawə* (4), *staw* (i to betydninger: 10, 15); *æwə* (8), *blæw* (28). Denne sammenfaldstendens kendes fra hele Sønderjylland, men er særlig udtalt mod syd – og langt flere *w*-forbindelser faldt sammen i de gamle bymål i Åbenrå og Flensborg.⁵

C. Gamle bøjningstyper. Et syd- og sønderjysk træk, der rækker helt tilbage til olddansk, er omlyden i nutid af stærktbøjede udsagnsord: *fæ[·]* (4) – og fra andre af Sigfred Andresens fortællinger ved *vi*, at det tilsvarende hedder *gæ[·]* (= går), *stæ[·]* (= står) og *kömə* (= kommer). Også den gamle *dd*-bøjning i datid af udsagnsord (med navnemåde der ender på en selvlyd), som er bevaret i svensk men uddød i dansk rigsmål, har sit tyngdepunkt i det sydlige Jylland: *nå[·]j* (26, jf. sv. *nådde*), *haj* (tryksvagt, 32, jf. sv. *hadde*). Endelig er hernede bevaret sammensmeltningen af endelsen *-(e)t* med et *-t* i slutningen af et udsagnsords stamme, så det ser ud som om ordet helt mangler bøjning i datid og datids tillægsform: *vin[·]t* (= ventede, 34), *ælt* (= æltet, 23), *rest* (= rystede, 16).

D. Arveord og låneord. Som sønderjysk overhovedet rummer Læk-dialekten en række gamle nordiske ord, som forlængst er uddød i rigsmålet, og som også kun i begrænset omfang er overleveret i andre danske dialekter. De vrimler måske ikke just i teksten her, men nogle er der da: *'søchən₁ju[·]l* (3), *van[·]t* (6), *un[·]ørn* (33), de gamle betydninger

⁵ Niels Åge Nielsen: *De jyske dialekter* (København 1959) s. 69.

af *oldefar* og *-mor* (33). Omvendt er de sønderjyske dialekter naturligvis også dem, der har indlånt allermost ordstof sydfra. Og i Sigfred Andresens fortælling er der mange indlån fra tysk, som ellers ikke kendes i dansk: *ˈgɔbəlˌværk* (11), *kastən* (27), *krøˌtə* (28), *rik* (30), *jawˌn* (31; modelleret efter tysk *eben* = netop, lige) – for nu at nævne de mest iøjnefaldende af ordene; hertil kommer udtrykket *det gav* (31; efter tysk *es gab*). En særegen betydningsudvikling i dialekten er den for *båˌs* (4 = stald); pudsigt nok har dette ord simpelthen “byttet plads” med *stald*, som hernede betyder bå.

E. Ordstilling. Det er i tysk meget almindeligt, at den sidste del af et sammensat og/eller udvidet udsagnsled anbringes sidst i sætningen, adskilt fra udsagnsleddets tidligere dele af andre led. Den foreliggende tekst viser kun ét eksempel på dette: *så bandt han det med et halmbånd sammen* (17; de to dele af udsagnsleddet er understreget). Direkte adspurgt, om man ikke i stedet 22-23 kunne sige *hviner æ mel og vand skulle til dej sammen arbejdes*, svarer Sigfred Andresen: Min brors kone fra Ladelund sogn (mod nordøst) siger, at de sagde således, men min bror kender så lidt som jeg denne vending.

F. Manglende stød, men tonal accent. Rigsmålets stød markeres ikke i retskrivningen. Derfor springer det måske heller ikke så stærkt i øjnene, at der mangler stødmarkeringer i lydskriften af Sigfred Andresens fortælling. Men det er ellers ingen forglemmelse, for dialekten mangler stødet (som sønderjysk groft sagt op til en linje Tønder-Haderslev, og som de fleste sydlige ømålsdialekter). Det hedder i Mellemlesvig *juˌl* (3), *van̩* (23) og ikke som i rigsmålet *juˈl*, *vanˈ*. Til gengæld viser gode optegnelser af filologer som M.P. Ejerslev, Anders Bjerrum og Ella Jensen med sikkerhed, at den mellemlesvigske dialekt (ligesom de fleste andre stødløse dialekter) skelner mellem to tonegange for ordene: en simpelt faldende tonegang stort set for oprindelige enstavelsessord, og en sammensat tonegang stort set for oprindelige flerstavelsesord. Der skelnes fx mellem *fɔˌə* (= foder, 26) og *ˈfɔˌə* (= fodre, 29). Når dette væsentlige udtaletræk ikke er medtaget i den fonetiske lydskrift, skyldes det at begge denne artikels forfattere ved for lidt om tonegangenes fordeling over ordstoffet i detaljer. Men der må ifølge Sigfred Andresen nok i store træk være tale om den samme fordeling som på Sundeved (jf. Nikolaj Andersen: “Den musikalske akcent i østslesvigsk” i *Dania IV* (1897) s. 65 ff. og 165 ff.). Under alle omstændigheder fortjener den musikalske accent i Læk-dialekten en nærmere undersøgelse.

Marie Bjerrum:

Det tostavede *grebe* (= *hank*) i danske dialekter

I rigsdansk findes ordet *en greb* om et landbrugsredskab til at flytte avner, halm, mæg, roer og lign. med. Desuden har man ordet *et greb* (= det at gribe om eller efter noget – og med forskellige andre deraf udviklede betydninger, fx ‘håndtag’, egl. ‘det som man griber om’).

Ordbog over det danske Sprog (ODS) behandler begge disse ord og deres oprindelse og betydning(er), og under fælleskønsordet *en greb* er der henvist til en dialektal sideform *grebe* (eller *gribe*) i betydningen ‘hank’, et ord, som i gammeldansk og ældre nydansk kendes i formen *grebe* med samme betydning. ODS oplyser ikke noget om, hvad køn ordet *grebe* (med sideformen *gribe*) har, hvad der faktisk er ret afgørende for, om det er samme ord som *en greb* eller et helt andet ord – og dermed også for, om man kan nøjes med at anføre det som en sideform til *greb*, eller man bør medtage det som et selvstændigt ord, selv om det nu kun kendes fra ældre sprog og fra dialekterne.

Klarest er forholdet mellem *greb* og *grebe* i dialekter, der skelner mellem hankøn og hunkøn (det enstavede intetkønsord *greb* vil jeg foreløbig lade ude af betragtning). I Vendsyssel bruges *en greb*, som er et hunkønsord, om redskabet ‘greb’, mens *en grebe*, som er et hankønsord, betyder ‘hank’ (fx på spand og (hænge)gryde). Tilsvarende er forholdet på Læsø, samt på Sjælland og Lolland-Falster. Også på Fyn, Tåsinge og Langeland skelner man mellem et hunkønsord (f.) *greb* (om redskabet) og et hankønsord (m.), som betyder ‘hank’, men her har hankønsordet formen *gribe*, og *gribe* findes også på Ærø med omliggende øer, dér blot som fælleskøn (fk.) Denne forskel mellem *grebe* m. øst for Storebælt og *gribe* m. vest for Storebælt skyldes, at masku-

linumsordet i middelnedertysk, hvorfra det er lånt, har begge former (*grepe*, *gripe*). I svensk og på Bornholm findes e-formen (sv. *grepa* m., skånsk *greve* m., bornholmsk *greva* m.), men også i den østlige og sydlige del af Jylland forekommer e-former (her fælleskøn), fx *griæv* fra Nordby på Samsø, *gre·b* fra Houbjerg vest for Randers, *gre·f* fra Voldby på Djursland, *gre·v* fra Vor herred nord for Horsens og fra Anst vest for Kolding, *ᵿgre·f* fra Øsby, Rise, Felsted og Broager i Østslesvig samt fra Als, *gre·f* fra Hostrup og Højst nord for og fra Braderup syd for den nuværende grænse.

På Als og i Braderup er ordet *grebe* også optegnet som intetkønsord (n.), men dels er der andre eksempler på lignende genusskifte her, dels kan det eventuelt skyldes påvirkning fra *greb* n. (egl. *grib* n.) i betydningen 'håndtag'. I Hostrup og på Als bruges nemlig *et gref* (< *grib*) ved siden af *en gre·f* (*ᵿgre·f*) om 'hank, håndtag'; og *gref* i betydningen 'hank' er optegnet i Aabenraa og Ullerup (i Østslesvig) samt i Aventoft og Joldelund (i Mellemslesvig). I Fjolde er Fjordeordbogens *greb* fk. og n. om 'hank på kurv' muligvis *en grebe*, da ordet lydligt set godt kan være tostavet og først sekundært intetkøn. Derimod må Fjordeordbogens *gref* fk. og et hos flere meddelere i Bov sogn optegnet *gre·f* fk. (pl. *ᵿgre·f*) i betydn. 'hank på spand, øre på krukke' være det nedertyske *gref* (Mensings ordbog under *Gref*), ligesom *gre·b* 'hank på krukke' fra Tønder og *gre·f* 'håndtag på plov' fra Agtrup syd for grænsen må være det.

Grebepotte fra Winthers pottemageri i Sønderborg. (Museet på Sønderborg Slot).

Det enstavede *greb* (om redskabet) er kendt inden for hele ømålsområdet; ordet er i trekønsområderne et hunkønsord, på Sjælland og i Ærø-

området fælleskøn, men det forekommer i enkelte optegnelser fra Vest- og Sydfyn som hankønsord ligesom på Samsø. Der er også i enkelte tilfælde (især i sammensætninger) eksempler på et tostavet *grebe* m. i betydningen ‘en greb’ (*-grebe* m. fra Møn og fra Fyn). Også i Sønderjylland kendes et tostavet *grebe* om ‘en greb’ (^r*gre:f* fra Frøslev, Felsted og Rise i Østslesvig). Disse tostavede former kunne måske være eksempler på et indlånt (middelnedertysk) *grepe* ved siden af det hjemlige enstavede hankønsord *greb*; i middelnedertysk findes *grepe* m. i betydningen ‘Mistgabel’, og i Lüneburg forekommer *grepe* f. i den betydning. Det enstavede *greb* svarer til svensk og norsk *grep*, *greip* f.; i Jylland er *greb* især et nørrejysk ord; i Sønderjylland kendes det kun fra bysprogene i Haderslev, Aabenraa og Sønderborg, samt fra Øsby, Sommersted og Agerskov i Haderslev amt, og desuden fra Als; det almindelige ord for redskabet har i Sønderjylland været *fork*.

Norsk *greip* f. har også betydningen ‘grebet i hånden’, dvs. mellemrummet mellem tommelen og pegefingern. Det kan i norsk også være hankøn i den betydning, og der findes sideformer med *-i-*. Denne betydning er i danske dialekter overtaget af intetkønsordet *et greb*; betydningen er bedst bevaret på Vestlolland, Sydlangeland, Sydfyn og Tåsinge, men er også kendt på Læsø. Ordet er ud fra dialektformerne at dømme oprindeligt et *grib* (med kort vokal), som lydligt er blevet sammenblandet med hankønsordet *greb* (med lang vokal, jf. ODS under II.Greb). Den almindeligste af intetkønsordets konkrete betydninger er ‘håndtag, det man griber om’, fx *greb* (*grib*) på dør, spade, plov, pande og i sammensætninger som *dørgreb*, *håndgreb* og lign. Det er i denne betydning optegnet sporadisk i hele ømålsområdet, på Læsø, i Vendsyssel og sporadisk i det nord- og vestjyske område samt i Sønderjylland (fx *gref* i Frøslev og Felsted) og Mellemslesvig. I Fjorde forekommer ordet kun i sammensætningerne *dørgreb* og *håndgreb*, i Fjordeordbogen med opslagsformen *-grev*, men det er nok egentlig ordet *grib*, som i Fjorde (i formen *grew*) – og for øvrigt også i Braderup (i formen *gref*) – lydligt er faldet sammen med *grev* n. om ‘stålhage i næsen på hestesko’; dette *grev* er imidlertid etymologisk forskelligt fra *grib*, idet det ikke har noget med verbet *gribe* at gøre, men hører sammen med verbet *grave*; det findes i norske og svenske dialekter (*grev*, *gräv*) i betydningen ‘jordhakke; hage på hestesko’.

Feilberg har i sin jyske ordbog ikke fået bragt ordkomplekset *en greb* f. (> fk.), *et greb* (el. *et grib*) n. og *en grebe* m. (> fk.) helt på plads.

Han får godt nok skilt redskabet *en greb* ud som et ord for sig (1.greb), men under 2.greb er betydn. 1 en sammenblanding af *grebe* m. (> fk.) ‘hank’ og *greb* n. ‘håndtag’; de overførte betydn. 2-3 ‘tag med hånden’, ‘håndelag’ er rigtige; betydn. 4 (om et stykke stål i næsen på hestesko), som foruden i Feilbergs belæg fra Braderup kendes fra Fjolde og Sønderborg og (ifølge manuskript til Ømålsordbogen i IDD) fra Saksøbing på Lolland og Brenderup på Vestfyn, repræsenterer som anført ovf. et andet ord (*grev*); Feilbergs betydn. 5 (om træindretning til at lægge på rosthalmen omkring tapstangen i bryggekarret, fra Lønborg i Sydvestjylland) kunne minde om den betydning, som det fynske *greb* f. har, når det bruges om en lille tremmerist til at lægge under (!) rosthalm i et bryggekar eller under askeposen i vaskekarret, men efter udtalen at dømme er det intetkønsordet *et greb* med vestjysk genus (*æn grev*) og i en speciel betydning.

Hermed være forsøgt at bringe lidt orden i komplekset *greb / grebe*, især med understregning af, at der i dansk har eksisteret – og i dialekterne endnu eksisterer – et tostavet *grebe* (*gribe*) i betydningen ‘hank’. – Feilbergs *grebpotte* fra Sundeved er en *grebepotte* ‘lerkrukke med hank over’; den brugtes som barselpotte til suppe, som nabokonen kom med til det nyfødte barns mor derude på landet i 1925.

Ove Rasmussen:

Vredne bukser

I 1983 var statsminister Poul Schlüter til optagelsesprøve for at blive medlem af Sønderjysk Allgemeine, Christiansborgs sønderjyske forening. Ifølge Politiken (13.01.1983) var en af de opgaver, han skulle klare, at gøre rede for betydningen af udtrykket *vrejn bows*. Lad det være sagt straks, udtrykket har noget med julebagning at gøre, og så har nogle måske allerede gættet, hvilken art bagværk der er tale om.

Julebagningen har altid været omgivet af en særlig glans og højtidelighed. Men der var tidligere langt fra tale om en sådan overdådighed af bagværk, som er blevet almindelig i løbet af vort århundrede. Ole Højrup beretter i *Landbokvinden* (1966), at det, som frem for alt adskilte julebagningen fra den daglige bagning, var, at man til jul ud over grovbrødene (rugbrød) også bagte sigtebrød fremstillet af sigtet rugmel. I højtidsdagene tillod man sig nemlig den luksus kun at spise sigtebrød.

Men hvor fattigdommen ikke lagde sig hindrende i vejen, har man desuden bagt pebernødder og klejner; de sidste kom ganske vist ikke i ovnen, men blev kogt i fedt eller smør enten i en gryde eller i en pande. Klejnen og de navneforklædninger, denne populære julekage optræder i på jysk grund, er emnet for det følgende.

Ordet klejne er kendt på dansk grund fra 1500-tallet i formen *kleinet* – vistnok tidligst anvendt af Hans Tausen og formentlig med betydningen “småkage”. Det antages, at ordet er indlånt fra middelnedertysk *kleinet* eller *klenet*, der ganske vist ikke kendes i betydningen “en kage”. Bag de middelnedertyske former ligger ordet “klenodie”, der er afledt af *klein* (= lille), og som egl. betød “småting”; og når klejnen har fået denne betegnelse, skyldes det uden tvivl, at der var tale om småt og fint bagværk. I jysk er ordet nu brugt overalt, omend det i nogle egne (fx i det sydligste sønderjysk) næppe har været meget an-

vendt. I svensk er ordet kendt fra begyndelsen af 1500-tallet i formen *klenät* anvendt om mindre bagværk, men det bruges nu i samme betydning som dansk "klejne". Derimod synes ordet ikke at være trængt ind i norsk.

Men ved siden af den officielle fællesdanske betegnelse for julekagen findes en række folkelige, dialektale navne, der til dels er af slangagtig karakter. Det kan måske virke overraskende at tale om slang i forbindelse med dialektale forhold, for oftest forbindes begrebet slang jo med storbyungdommens friskfyrstige, spøgende og til tider frække eller vovede nydannelser for kendte begreber. Men som det vil ses af det følgende, kan tilsvarende sproglige nydannelser opstå i dialekterne.

Det væsentligste materiale for denne artikel stammer fra en spørge-liste, der blev udsendt i 1962. Vi havde her foreslået de betegnelser, vi på det tidspunkt havde kendskab til: klejne, putigennem, ræv, skade, skadebakkelse, skrædder, svineøre, fynsk kusse, vridefitte, fedtflugl. Som man vil se nedenfor, er der bl.a. gennem spørgelistebesvarelserne dukket adskilligt flere benævnelser op. Dog indgår der i det følgende også materiale fra ordbogssamlingen, som vi let kan orientere os i takket være den udarbejdede ordliste (jf. *Ord & Sag* (1983) 8 ff.). Ordlisten foreligger nu på instituttets eget edb-anlæg, og ved at søge ordet "klejne" i listens betydningskolonne, kan man ganske hurtigt finde frem til de dialektale betegnelser.

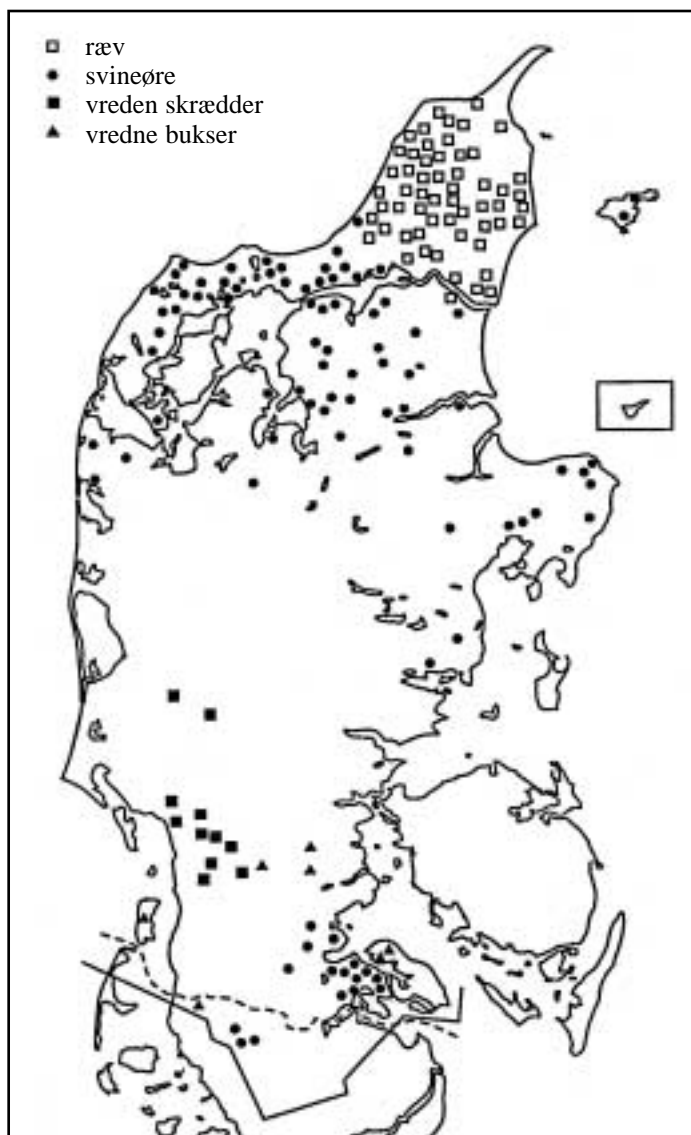
For de navnedannelser, vi i det følgende skal stifte bekendtskab med, har forskellige særegenheder ved klejner været bestemmende. Det kan være selve formen, enten det langagtige og de lidt spidse ender, eller det lidt opsvulmede og klumpede udseende. Ved fremstillingen skærer man med klejnesporen en rille midt i klejnen, og den ene ende vrides ind igennem sprækken; for navnedannelsen kan dels vridningen, dels sprækken spille en rolle. Endelig bærer flere navne præg af, at klejner ikke bagtes i ovn, men blev kogt i fedt eller smør, idet flere af betegnelserne har ordet "fedt" som førsteled.

Det er iøjnefaldende, at nogle af de afhjemlede betegnelser viser en forholdsvis tæt forekomst inden for mindre, afgrænsede områder – der er altså tale om egentlige dialektbetegnelser – medens andre forekommer mere sporadisk og ofte over store områder. Først skal vi gennemgå de tætafhjemlede dialektbetegnelser.

Vendelboerne har deres egen helt specielle glose: en **ræv** (se kort 1); afgrænsningen er særdeles skarp, idet ordet kun optræder i det egent-

lige Vendsyssel, og ikke er opgivet fra Øster Hanherred, hvor dialektten ellers ofte følger med vendsysselsk. De fleste meddelere staver ordet *røv*, men mange gør udtrykkeligt opmærksom på, at det drejer sig om ordet “ræv”, og heri støttes de af Arne Espegaard i *Vendsysselsk Ordbog*; derimod er ordet af Kaj Bom i *Slangordbogen* fejlagtigt blevet identificeret med rigsmålets “røv” – vel-sagtens med støtte i H.F. Feilbergs *Ordbog over jyske almuesmål*. I øvrigt gør flere meddelere opmærksom på, at der er tale om et hankønsord, og “røv” er i vendelbomålet hunkøn. Inspirationen til denne brug af dyrenavnet ligger snarest i klejnens langagtige og spidse form.

Bevæger vi os fra Vendsyssel syd for Limfjorden til Himmerland og vest på over Hanherrederne ind i den nordlige del af Thy, støder vi på et ret stort område, hvor den dominerende siddeglose til klejne er **svineøre** (se kort 1). Af kortet ses det, at samme betegnelse anvendes på Djursland og i det syd-

Kort 1

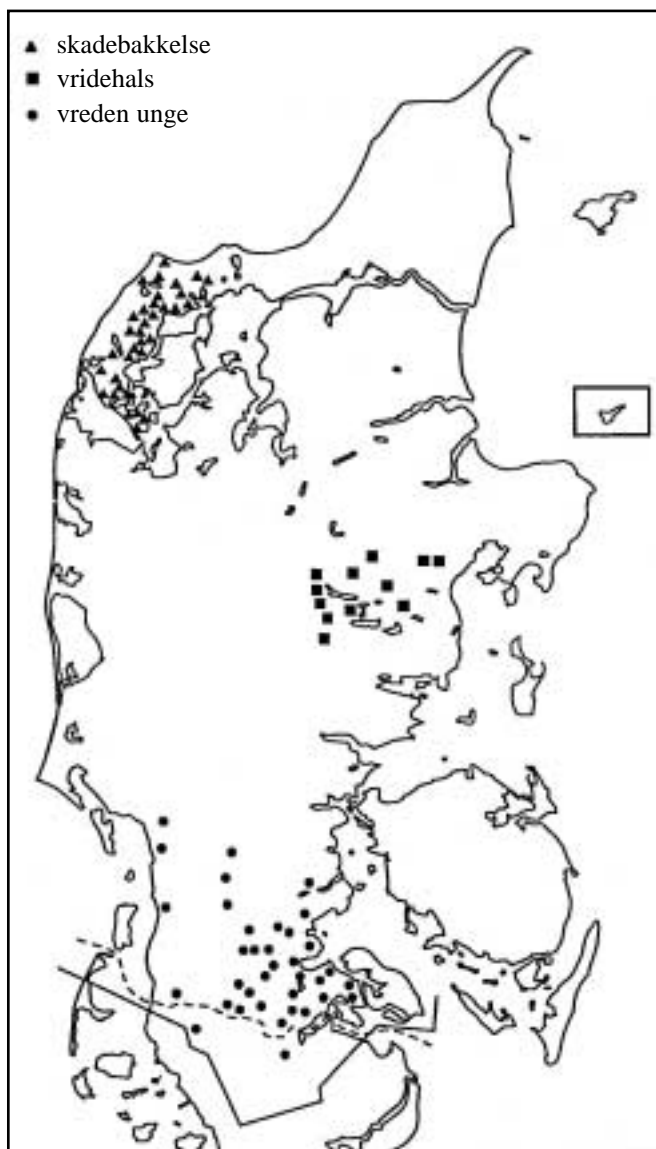
østlige Sønderjylland (hovedsagelig i Sundeved), medens ordets øvrige afhjæmlinger er helt sporadiske. Som sideform forekommer i det sydvestlige Himmerland også **griseøre**, og fra to sogne i Himmerland og det sydøstlige Sønderjylland opgives **fedtøre**. Grundlaget er vel i alle disse tilfælde en association betinget af kagens form.

I det nordlige Thy kolliderer “svineøret” med Thyboernes egen glose, en **skadebakkelse** med udtalen [skå·ðba”kæls], der ligesom vendelboernes “ræv” har en uhyre klar afgrænsning (se kort 2), idet ordet

næppe har været anvendt uden for Thy. Ordet “bakkelse” bruges i det nordlige Jylland og også i Thy som betegnelse for en vaffel bagt i et vaffeljern. Allerede i 1814 indgår det i øvrigt i sammensætningen **fat-tigmandsbakkelse** (*et Slags Bakkelse, som ellers kaldes Kleiner*) optegnet af præsten Ole Bork i Borup ved Randers. Desuden anvendes det usammensatte **bakke-lse** som betegnelse for klej-
ne i et område midt i det sydvestlige Sønderjylland (omfattende Hviding herred og den nordlige del af Tønder-Højer-Lø herred); mere sporadisk anvendes ordet i samme betydning i det øvrige Sønderjylland, i midtøstjysk samt i Thy. Grunden er vel, at klejner ligesom bakkelser eller vafler svulmer op under bagningen.

Også førsteleddet **skade** i “skadebakkelse” kan ifølge en meddeler fra det sydligste Thy, anvendes for en klejne, fordi *klejnen har en slående lighed med en tør skade* – og med skade menes her ikke en fugl, men fisken en rokke. Er denne forklaring rigtig, kan man vel antage, at “skadebakkelse” er opkommet i fi-

sker kredse, hvorfra navnet har bredt sig til hele landsdelen. At der her kan være tale om en association til fiskearten en rokke støttes af, at vi fra to sogne i Øster Horne herred (nordøst for Esbjerg) har vidnesbyrd, der peger i samme retning. På denne egn kaldes fisken en sømrokke en **rokkel**, og denne betegnelse anvendes også som navn på en klejne; dels usammensat, optegnet af Tang Kristensen i Hodde sogn: *Vi bagte klejner til jul, der var lavet af fløde og bygmel og ellers i form som vore klejner. De kaldtes roggeler og bagtes i ovnen på en plade* (Jysk Al-

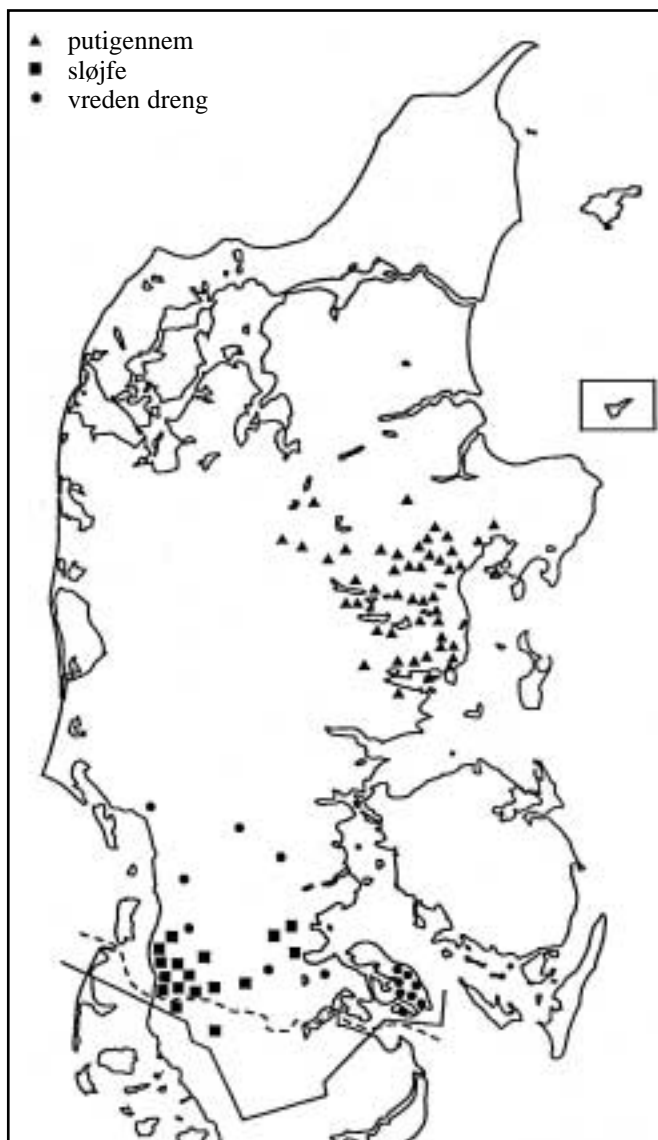

Kort 2

mueliv IV (1891-93) s. 98); dels i sammensætningen **fedtrokkel** opgivet som svar på spørgelisten fra nabosognet Horne i 1962 (altså ca. 70 år senere end Tang Kristensens optegnelse).

I det nordjyske var dyreverdenen (ræv, svin, skade) leverandør til navnedannelsen, men går vi nu mod sydøst til det midtøstjyske område mellem Horsens og Randers fjord ser vi, at fremstillingsmåden er grundlag for de dialektale benævnelser. Som det fremgår af kort 3 er den dominerende betegnelse i dette område **putigennem**, et navn der naturligvis sigter til, at den ene ende af klejnen puttes igennem sprækken i midten før bagningen. Ordet forekommer desuden spredt i det sydlige Fjends og i vestjysk. Konkurrerende hermed anvendes midt i samme midtøstjyske område ordet **vridehals** (se kort 2), hvor det igen er fremstillingsmåden, der præger navnedannelsen.

Hvis vi fortsat vil følge de gloser, der er relativt tæt afhjemlet inden for et nogenlunde velafgrænset område, må vi til Sønderjylland. I det sydvestligste hjørne i egnen omkring Tønder anvendes betegnelsen **sløjfe** (se kort 3), der naturligvis går på kagens form med de to vinger omkring det tykkere midterparti. På østkysten er ordet afhjemlet fra Åbenrå og de to omegnssogne, Egvad og Øster Løgum, men her kan der være tale om mere tilfældige nedslag, der måske er transplanteret til området via Åbenrå. I al fald konkurrerer betegnelsen her med den, der dominerer i det sydøstlige Sønderjylland, nemlig betegnelse **vreden unge** (se kort 2), hvor frem-

Kort 3

stillingsmåden atter indgår i navnedannelsen. Det samme gælder paralleldannelsen **vreden dreng** (kort 3), der er velafhjemlet i den sydlige halvdel af Als og ellers kun forekommer sporadisk i sønderjysk. På Als bager man i øvrigt også vredne piger af klejnedej; de udstikkes af den udrullede dej med et glas, og i midten udstikkes et hul med et fingerbøl (jf. Inge Adriansen: *Juleskikke på Als og Sundeved* s. 30).

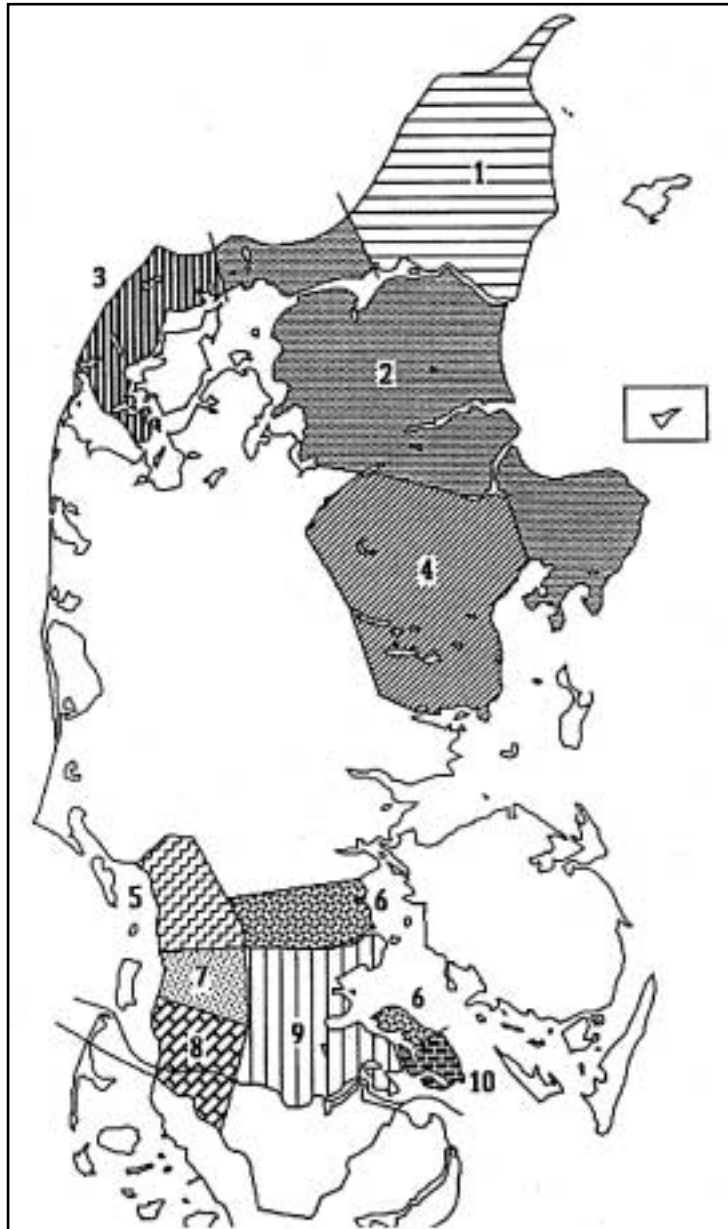
På Nordals og sporadisk i det nordøstlige Sønderjylland støder vi endelig på statsministerens prøvesten, de **vredne bukser** (se kort 1); eftersom Poul Schlüter er vokset op i Haderslev, må der være en chance for, at han har kendt udtrykket, selv om det i vore samlinger ikke er hyppigt afhjemlet. I den nordvestlige del af Sønderjylland og sporadisk i det sydlige Sydvestjylland modsvares de vredne bukser af en **vreden skrædder** (kort 1); her må det være skrædderens korslagte ben i arbejdsstillingen, der har affødt det spøgende navn. Helt uden sammenhæng med dette område, har skrædderen også måttet holde for i Thy, hvor en enkelt meddeler opgiver **skrædderlår**, og på Skernegnen, hvor én opgiver **skrædderben** som navn for klejnen.

Vi er hermed nået til vejs ende med de relativt velafgrænsede og mest almindelige lokale betegnelser. Lidt groft fremstillet kan fordelingen ses på kort 4. Af kortet ses det, at vi i et stort vestjysk område (omfattende også Mors og Salling) samt i sydøstjysk ikke har nogen mere udbredt alternativ, dialektal betegnelse. Og hvad kan så grunden være til det? Mange af de foregående lokale udtryk har en slangagtig karakter, er en slags spøgende kælenavne, der vidner om en kærlig fortro- lighed med kagen – kært barn har jo mange navne. Så når et stort område mangler sådanne alternative betegnelser ved siden af det officielle ord, kunne det jo tænkes, at der her ikke var opstået den samme fortro- lighed; og grunden til det kunne måske være, at kagen i dette område, der for størstedelens vedkommende tidligere var ret fattigt, først på et senere tidspunkt end i de øvrige områder var blevet hvermandsbag- værk i julen. Som nævnt i indledningen udmærkede julebagningen sig først og fremmest ved, at man ved siden af rugbrødene bagte sigtebrød, og fint brød bagt af hvedemel var tidligere forbeholdt de mere velstå- ende. I *Bondens Brød* (s. 91) beretter H.P. Hansen således, at man på en gård mellem Århus og Randers (i slutningen af 1800-tallet?) til pe- bernødder brugte levninger af sigtebrødsdejen æltet sammen med tar- veligt hvedemel – og her er vi endda på en egn, hvor man selv kunne dyrke hvede. Men ifølge H.P. Hansen (s. 171f.) var det faktisk sjæl- dent, at bønderne i ældre tid dyrkede hvede, og i de magre egne var kornsorten ukendt. Det er derfor rimeligt at antage, at klejner og andet

finere bagværk først er blevet mere alm. i løbet af sidste halvdel af 1800-tallet, og at klejnerne i de fattige vestjyske områder nok endnu senere end i Østjylland er blevet del af julebagningen.

I det følgende skal de mere spredt afhjemlede benævnelser kort omtales. Jeg har valgt at dele dem i to grupper, en mindre med stuerne betegnelser, og en større med navne, der antageligt er opstået i karlekammeret.

Ved siden af det vendsysselske ræv har vi fra 4 sogne i det nordvestlige Vendsyssel fået opgivet betegnelsen “*en omvæntj*”, altså en **omvendt**, et navn der naturligvis udspringer af vridningen under fremstillingen. Vendsysselsk er ligeledes “*i kløntj*”, en **klønt**, som kun er kendt fra Arne Espegaard's *Vendsysselsk Ordbog*; ifølge denne er ordet gangbart i Horns, Vennebjerg og Børglum herreder; *kløntj* betyder ellers “klump” eller “stor

Kort 4: 1 = ræv. 2 = svineøre. 3 = skadebakkelse. 4 = putigennem. 5 = vreden skraædder. 6 = vrede bukser. 7 = bakkelse. 8 = sløjfe. 9 = vreden ugen. 10 = vreden dreng.

klodset ting” og associerer vel i betydningen “klejne” til kagens opsvulmede og lidt klumpede facon. Den samme association ligger formentlig bag det ligeledes vendsysselske en knøs, som også kun kendes fra Espegaard anvendt om *klejnelignende kager, som bare var slået i en knude* – så her er næppe tale om alm. klejner.

Fra et par sogne i Midtøstjylland er opgivet betegnelsen **fedttyv**, der refererer til forbruget af fedt ved kogningen, og fra vestjysk har Feilbergs ordbog (bd. IV) **fedtnød** om “en slags småkager, kogte i fedt”. For det sidste ords vedkommende er det igen uvist, om der er tale om en klejne, men i sønderjysk optræder en paralleldannelse **smørnød**, hvor betydningen er klar nok (*Til Kaffen Juleaften spiste vi “Smørnød” = Klejner. Sønderjysk Maanedsskrift XX s. 222*).

Vi er hermed nået til den sidste gruppe af klejne-navne. I fjernsynet advares seerne ofte før voldsomme og anstødelige billeder, og tilsvarende skal vi her advare læserne mod udtryk, som nogle måske vil finde anstødelige. Det drejer sig om en række navne, hvori indgår forskellige karlekammerudtryk for de kvindelige kønsdele: *fitte, fugl, kusse, kutte, puse, spink* og *vitte*. Disse navnedannelser er naturligvis affødt af den sprække, den ene ende af klejnen vrides igennem. Selv om man måske tidligere i bondekulturen har haft et mere usnerpet forhold til denne del af sproget, gør flere meddelere opmærksom på, at udtrykkene ikke var helt stuerene. En meddeler i Vestjylland oplyser fx, at **krængefitte** (kun én afhjemling) *ville mor selvfølgelig aldrig sige, selv om hun nok har kendt ordet*. Fra Sydvestjylland opgiver en meddeler betegnelsen “vridefitte” og føjer til: *kun konerne sagde klejner*. Men der er nok meget forskellige grænser for, hvornår noget opfattes som groft eller anstødeligt. En meddeler fra Sønderjylland oplyser, at blandt grove betegnelser for en klejne har han hørt udtrykket **lørdag aften**, der nok vil forekomme de fleste ganske uskyldigt; skal man ane noget groft i dette udtryk, forudsætter det, at man er klar over, at lørdag aften var friaften, og at man da havde mulighed for at gå på besøg hos kæresten (jf. visen *Det var en lørdag aften, jeg sad og ventede dig*).

Størst udbredelse af de dristige betegnelser har **vridefitte**, der er spredt afhjemlet i nørrejysk og sporadisk i sønderjysk, samt **fedtfugl**, der optræder sporadisk i Vendsyssel, Himmerland og det østlige Midtjylland. Som sideform til vridefitte forekommer sporadisk i nørrejysk også **vreden fitte** og fra Vendsyssel opgiver en enkelt meddeler **amagerfitte**; det er uklart, hvorfor “amager” indgår i navnet, men det samme forled optræder i Salling, hvor to meddelere opgiver **amagerkutte** og én meddeler en **omvendt amager** som betegnelse. Fra midtøstjysk opgiver tre meddelere **bønderkutte** og to meddelere **kutte**. Vendelboerne synes at have været særligt produktive, for foruden de tidligere nævnte vendelbobetegnelser anvendes også **vendt vitte** (tre meddelere

i det nordvestlige Vendsyssel) og **kællingepuse** (en enkelt meddeler i Børglum herred).

På Mors, hvor vi jo ikke mødte en mere udbredt betegnelse, har man if. tre meddelere brugt ordet en **furbofitte** eller blot en **furbo** for en klejne (til gengæld kan på Fur en *morsingbo* være betegnelse for en hundelort, så der må have været et udtalt nabofjendskab mellem indbyggerne på de to øer). En tilsvarende ringeagt ligger nok bag udtrykket **fynsk kusse**, der er spredt afhjemlet i den sydlige del af Ringkøbing amt og i egnen nord for Ribe.

Den gemene Mands Sprog tager sin Tilflugt til Billeder, Lignelser og figurlige Udtryk. Ingen taler mere Poetisk end en Mand af Almuen som har en levende Indbildningskraft, skriver Jacob Baden i 1766 (citeret efter Peter Skautrup: *Det danske Sprogs Historie* III s. 228). At dette er rigtigt, har vi set bekræftet af den righoldige navnedannelse omkring det bagværk, der sammen med pebernødderne er uløseligt forbundet med julen i al fald i vort århundrede. Det kan derfor også undre, at et middelnedertysk ord indlånt i 1500-tallet har kunnet blive fællesbetegnelse for kagen – så meget mere som kagen er af en type, der så vidt vides ikke forekommer i Nordtyskland. Formentlig har ordet da også tidligst blot betydet “småkage” og har så senere fået den mere specielle betydning “klejne”, der i al fald er kendt fra Matthias Moths ordbog fra sidste halvdel af 1600-tallet (if. *Ordbog over det Danske Sprog* X s. 535). Men lånet af den fremmede betegnelse er sikkert heller ikke formidlet af “den gemene mand”, bonden, der som nævnt næppe på så tidligt et tidspunkt har kendt til det finere bagværk; de ansvarlige er snarest adelen og borgerne i købstæderne, der netop i 1500-tallet var storimportører af nedertyske låneord, jf. *Det danske Sprogs Historie* II s. 252.

For Jysk Ordbog betyder denne frodige sprogskabende kraft naturligvis vældige redaktionsomkostninger, for mens en rigsmålsordbog kan nøjes med én artikel for den lille julekage, må vi som vist ovenfor have ikke færre end 39 – ud over artiklen “klejne”.

Antagelig har statsministeren bestået optagelsesprøven med glans, men skulle det ikke være tilfældet, kan han måske til et nyt forsøg hente hjælp i ovenstående – og ad åre kan han og andre forhåbentlig skyde genvej ved at slå op i Jysk Ordbog.

Viggo Sørensen:

Brød og kage

– og hvad dét betyder på jysk

1. Lumske ord

Man bliver ikke ovenud forbavset, når selv nærtbeslægtede sprog har forskellige ord for samme begreb, f.eks. når svenskerne siger *flicka* og nordmændene *jente* om en pige. Virkelig overraskende – og svært at huske – er de omvendte tilfælde, hvor vore fælles, let genkendelige ord viser sig at betyde noget forskelligt. Tænk blot på svensk *rolig* (= morsom), norsk *rar* (= sær). I fremmedsprogsundervisningen taler man i sådanne tilfælde om “lumske ord”.

Emnet for denne artikel er et par ord, som er “lumske” allerede inden for de jyske dialekter, nemlig *brød* og *kage*. Vi skal se, hvordan de betegner noget forskelligt i forskellige egne af Jylland – og ingen steder helt det samme som i rigsmålet.

2. Bondens brød

Endnu i forrige århundrede var det meget begrænset, hvad den jyske bonde kendte af brødtyper. Rugbrødet, bagt af malet men usigtet rugmel, var (på linje med grød og kartofler) en fast hovedbestanddel af hverdagskosten. Ved særlige lejligheder, f.eks. i juleugen, kunne man flotte sig med sigtebrød. Også det var bagt af rugmel, men som navnet siger var de grovere skaldele sigtet fra, og det var hævet med ølgær i stedet for surdej. Hvedebrød, enten i form af franskbrød eller sukkerbrød, var i Nord-, Vest- og Midtjylland en endnu sjældnere luksus, for få havde held med at dyrke datidens hvedesorter, og de færreste havde råd til at købe hvede udefra.

Omkring århundredskiftet var dette billede dog i kraftig opløsning. Sønderjylland og dele af Østjylland havde fra gammel tid haft både mere dyrkning og større import af hvede, så her – og da især i købstæderne – havde hvedebrødsbakingen forlængst grebet om sig. Nu fulgte de øvrige egne med – som en naturlig følge af bondens styrkede økonomi og importen af billig brødhvede udefra. Det var i de samme år, mange opgav selv at bage rugbrød og sigtebrød i den store ovn. Man gik nu over til at købe disse brødtyper hos de bagere, der var skudt op i alle større landsbyer – og som i øvrigt ofte betjente omegnens beboere med en brødvogn i fast rute. Hjemmebagning drejede sig fra nu af om kaffebrød.¹

Som led i denne udvikling bredte sig naturligvis også købstadsordene for de forskellige brødtyper, så man i mange af Jysk Ordbogs yngre kilder vil støde på de velkendte rigsmålsbetegnelser rugbrød, sigtebrød, franskbrød osv. De betydningsforskelle, som skal opspores her, knytter sig imidlertid til de gamle brødbetegnelser fra hjemmebagningens tid, så jeg vil kun i forbifarten komme ind på det yngre sproglag. Og hvad brødtyper angår, vil jeg holde mig til usukrede og normalt formede brød, idet jeg ser bort fra alskens kaffebrød mv.

3. Nordjysk brød : kage

Omkring 1890 beskriver C.M.C. Kvolsgaard bondens liv i Hanherred (mellem Thy og Vendsyssel); om bagningen i den store ovn fortæller han bl.a.:

- (1) *Så skal hun ha hinder dejnekar ... ned fra loftet og til at dejne det grove mel med vand og surdej, ... og dygtig salt kommer hun også i det, for te brødet skal ikke blive for tørt. En halv dags tid efter skal hun til at ælte i (= ælte det til) dej, og bagefter skal kagerne slås op ... Det sigtede mel skal æltes med mælk og gær, og når det er letnet (= hævet), skal det slås op i (= æltes og fordeles til) kager ...*

En stunds (= times) tid, efter at brødet er kommet ind (i ovnen), skal de sigtede kager ud, og så brugte de ... at vende det grove brød for at få det bedre bagt på nederringen (= undersiden), men det har de siden ladet være med; derimod bliver de ved at skrabe og børste nederringen² på hver kage, der kommer af ovn, te der skal ikke være aske og pussel på brødet ...

En grundig læsning af citaterne vil vise, at såvel det grove som det sigtede brød omtales snart *brød*, snart *kage*. Når man siger *brødet* eller *det brød*, taler man om brødmassen uden tanke på formen; men siger man *kage*, sker det i sammenhængen *en* eller *flere kager*; og så er det betegnelse for de enkelte formede brød.

Samme modsætning finder man i følgende ordsprog, optegnet på Mors ca. 1820 af Caspar Schade:

(2) *Det er ingen Sag at skære en stor Stykke Brød af en anden sin Kage*³

Også her er *kagen* det enkelte brød, den konkrete genstand man griber om. Når man skærer skiver heraf, vil de hver for sig være portioner af stoffet *brød* (ligesom en kop vand er en portion af stoffet vand).

Her i det nordlige Jylland delte de gamle betegnelser *brød* og *kage* altså et betydningsområde mellem sig, som ordet *brød* er alene om at dække i rigsmålet. Fordelingen af betydningerne kan illustreres som i fig. 3.

	stoffet	genstanden	
(3)	(grov-)	(grov-)	af usigtet rugmel
	brød	kage	
	(fin-)	(fin-)	af sigtet rugmel

Forholdet er påvist gentagne gange i dialektlitteraturen, for Vendsyssels vedkommende således i J.Kr. Larsens og Arne Espeegaards ord-bøger (fra hhv. 1914 og 1972-74).

Til bestemmelse af, hvor man har benyttet den viste betydningsmodsatning, har besvarelserne af Jysk Ordbogs spørgeliste CÅ været til uvurderlig nytte. Skønt besvarelserne er indløbet så sent som i 1985-86, rummer de – på tværs af alle rigsmålpåvirkninger – sikre vidnesbyrd om, at den nordjyske betydningsfordeling har været enegyldig inden for det lodret skraverede område på kort 1. En repræsentativ besvarelse er følgende fra Vendsyssel:

(4) *Kage alene var f.eks. kaffekage – (men:) Vi bagte 5 kager, underforstået 5 sigtebrød, franskbrød eller rugbrød ...*

Som antydnet i figur 3, er de gamle nordjyske betegnelser for rugbrødet *grovbrød* hhv. *grovkage*, medens det sigtede brød hed *finbrød* hhv. *finkage*.⁴ Jeg skriver for nemheds skyld disse betegnelser som sammensætninger, men man har ifølge Jysk Ordbogs kilder lige så ofte opfattet det som to ord: *grovt brød* etc.

Kvalitetsbetegnelserne *grov(-)* og *fin(-)* har sært nok ikke været brugt lige vidt omkring: *grov(-)* finder man helt ned til linjen A, *fin(-)* kun til linjen B på kort 1. I Lemvigegnen kan der fx ikke påvises nogen ældre betegnelser for det sigtede brød end *sigtebrød* hhv. *sigtekage*; og det er vel overhovedet ligesom *rugbrød*, *rugkage* betegnelser, nordjyderne til enhver tid har kunnet bruge ved siden af de gængse – også inden deres brug blev fremmet ved rigsmålpåvirkning.

Hvor kan den nordjyske betydningsmodsatning *brød* : *kage* nu tænkes at stamme fra? Meget tyder på, at den er oprindelig – i den forstand, at *brød* så langt tilbage vi kan følge ordet, primært har været betegnelse for stoffet, medens de enkelte brødformer har haft forskellige andre navne. *Kage* synes fra starten af at have været navn på et brød i primitiv pandekagefacon, jf. at ordet stadig bruges om alskens flade runde stofmængder (kokager, bikager, foderkager, for ikke at tale om kager af skidt og møg), og at det engang i middelalderen afløste et andet ord med samme oprindelige betydning, nemlig *lev* (kendt fra folkevisen om Niels Ebbesen: ... *hun havde ikkun to leve*). Og nu vi er kommet til *lev*, bemærk da at engelsk netop skelner brødgenstand fra brødstof vha. det samme ordpar (*loaf* : *bread*).

Det er altså rigsmålets manglende skelnen mellem genstand og stof, som er ny i forhold til den nordjyske differentiering. Rigsmålet kan have overtaget dette betydningssammenfald fra tysk; både i nedertysk og i højtysk er genstandsbetegnelsen *Leib* nemlig lidet brugt, og *Kuche* hører som rigsmålets *kage* hjemme blandt kaffebrødet.⁵

4. Midt- og sydjysk brød : kage

Bevæger vi os nu blot til Midtjylland, skifter den ældre brug af ordene *brød* og *kage* radikalt. Da Niels Andersen i 1831 skrev bryllupsdigt til et gilde i egnen vest for Randers og ville prise værtsfolkene, gjorde han dette med følgende linjer:

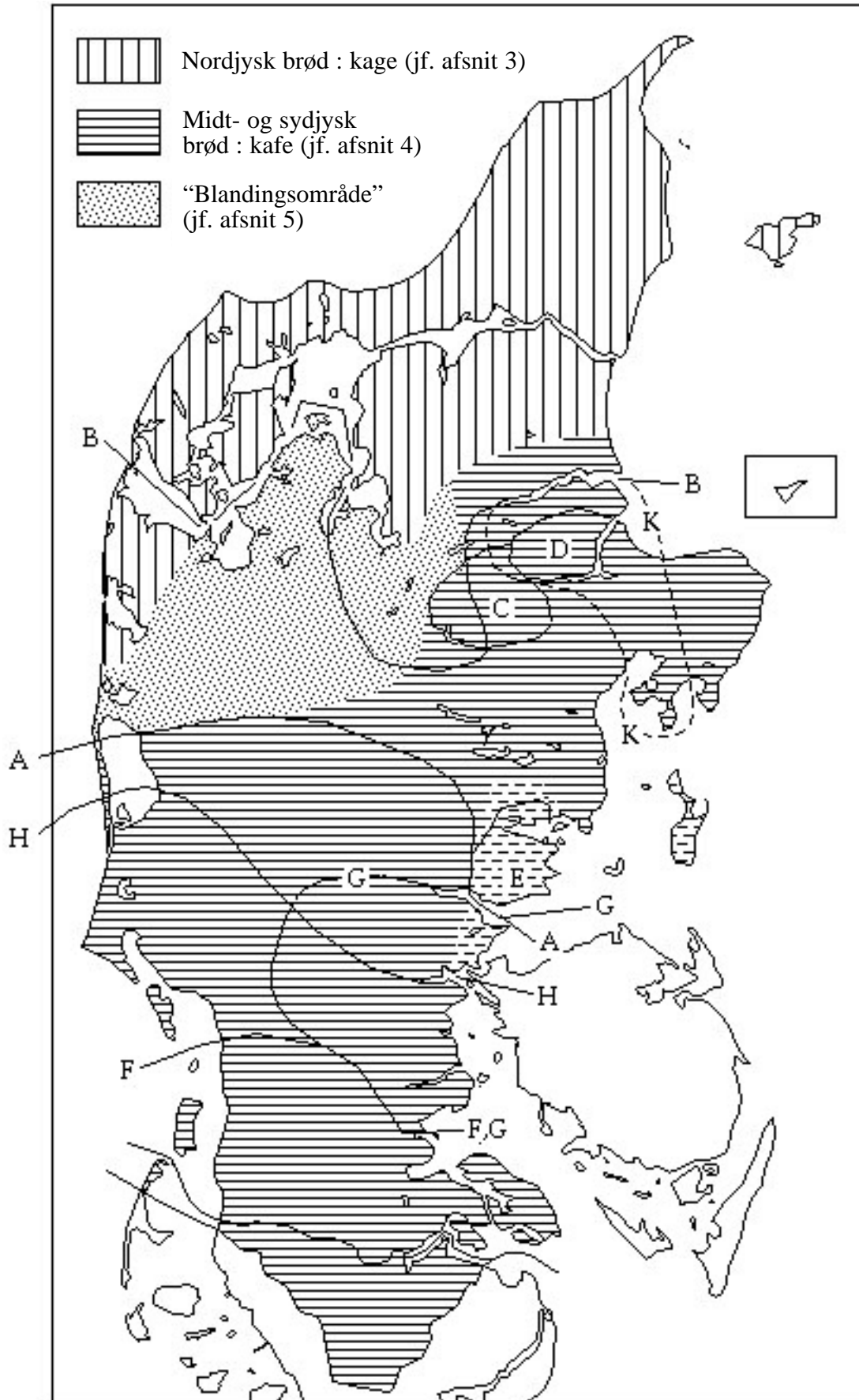
(5) *De* (nemlig gildegæsterne) *faar vis nok aaller en Brøbed aa si, / Men Kag aa de gjæweste Drikkels* (= de får vistnok aldrig en brødbid at se, men kage og det gæveste drikke) ⁶

Her er meningen bestemt ikke, at værtsfolkene vil sulte deres gæster, men tværtimod, at de nok vil kræse for dem med det fine sigtebrød fremfor hverdagens grove rugbrød. Og tilsvarende er det brødsorten, det drejer sig om i følgende replikskifte fra Herning-egnen ved århundredskiftet:

(6) “*Spis kun ogsaa noget Rugbrød, Skomager*”. – “*Tak, æ Kaag smager hejsen* (= ellers) *godt nok*”. ⁷

Så vidt om brødet som stof. At de samme ord blev brugt om de enkelte formede brød, viser følgende meddelelse om husmoderarbejdet nordvest for Esbjerg, også ved århundredskiftet:

(7) ... *mutter bryggede selv øl og bagte ... i æ store ovn ... seks brød og fire kager og én julekage i hver uge – vi var syv børn, så der skulle noget til*. ⁸

Kort 1

Grænsen mellem betegnelserne *brød* og *kage* ligger altså helt anderledes end i Nordjylland. Alt hvad der blev bagt af usigtet rug kaldtes *brød*, hvad enten man så tænkte på genstanden eller stoffet; og tilsvarende hed det *kage* om sigtebrød, både som genstand og stof betragtet. Svarende til den “lodrette” betydningsmodsatning i fig. 3 kan vi for Midt- og Sydjylland konstatere følgende “vandrette” betydningsmodsatning:

(8)	stoffet	genstanden	
	brød	(grov-) (rug-)	af usigtet rugmel
	kage	(rug-) (sigte-) (hvede-)	af sigtet rugmel (el. hvedemel, jf. teksten ndf.)

Også dette forhold er naturligvis bemærket i forskellige dialektfremstillinger, f.eks. i M.B. Ottensens ordbog fra Tønder-egnen (udg. 1963-69) og i M. og A. Bjerrums ordbog fra Fjorde langt syd for rigsgrænsen (1974). Men ønsker man en nøjere fastlæggelse af fænomenets udbredelse, er de tidligere nævnte spørgelistebesvarelser atter den bedste hjælp. På grundlag af dem kan det sluttes med sikkerhed, at betydningsmodsatningen i fig. 8 har haft gyldighed i hele det vandret skraverede område på kort 1. Som en repræsentativ besvarelse kan anføres denne fra Haderslev-kanten:

(9) ... vi sagde et Brød naar det var Rugbrød, og en Kage brugtes naar det var Hvedebrød eller Sigtebrød.

Eksemplet viser dog straks, hvordan betydningsmodsatningen kompliceres i de egne og til de tider, hvor det er blevet mere almindeligt at bage hvedebrød. Den gamle betegnelse for det fine brød, *kage*, kommer nu til at dække over et relativt bredt betydningsfelt: lige fra sigtebrød fremstillet af ret groftsigtet rugmel, over forskellige blandingstyper, og til franskbrød bagt af det fineste hvedemel.

I en sådan situation er det oplagt at differentiere begreberne vha. sammensætninger: at tale om *sigtekage* over for *hvedekage*, når der kunne herske den mindste tvivl, og ellers fortsat bruge *kage* som overbegreb. Og det er netop, hvad man har gjort i det meste af Jylland – dog sådan, at de modstillede forled (*sigte-* : *hvede-*) kan varieres.⁹

Således har man i det meste af Sønderjylland (syd for linjen F på kort 1) talt om *rugkage* (= sigtebrød) i modsætning til *hvedekage*. Det er forståeligt nok, da sigtebrød jo helt eller hovedsageligt bages af rugmel; det er også utvetydigt, da brød af usigtet rug som nævnt hedder *brød* (eller som vi snart skal se: *rugbrød* og lign.). Men en nordjyde ville nok undre sig over denne sprogbrug; for ham var en *rugkage* jo netop et rugbrød. Tendens til samme sprogbrug ses i øvrigt i spørge-listebesvarelser fra det østlige Ommersyssel og i ældre kilder fra Djursland.

Fra Vejle og næsten ned til Åbenrå (inden for linjen G på kort 1) har ordet *kage* (uden noget forled) erstattet *hvedekage* som den foretrukne betegnelse for hjemmebagt franskbrød – i modsætning til *sigtekage*. Ordet kan stadig forekomme som overbegreb for fint brød i det hele taget, men den gængse brug illustrerer en Haderslev-meddeler med følgende replik:

(10) *do faa it me kach* (= du får ikke mere franskbrød), *no ka do faa sigtekach for resten*.

Det er med samme betydning, ordet optræder i den lokale variant af en kendt talemåde: “man skal ikke give bagerbørn kage”.

Ved siden af al denne differentiering og variation af finbrødetts navne virker de tilsvarende betegnelser for rugbrød relativt enkle: I Sønderjylland og Sydvestjylland (syd for linjen H på kort 1) kunne man før i tiden nøjes med at kalde rugbrødet for *brød* (uden forled overhovedet), og man finder rester af samme forhold i det østlige Ommersyssel og dele af Djursland (inden for linjen K på kort 1); den ældre betegnelse nord for linjen A er ellers (som tidligere nævnt) *grovbrød*. Alle de nævnte steder anvendes også *rugbrød* som yngre rigsmålsstøttet sideform, men i det midtøstjyske område mellem linjerne A og H synes *rugbrød* at være genuin dialekt og dominerer selv i ældre kilder.

Det er naturligvis ikke kun for rugbrødets vedkommende, at rigsmålsbetegnelser har gjort sig gældende. I Midtjylland har man vel altid kunnet bruge *sigtekage* som sideform (eller underbegreb) til *kage*; men når ordet *sigtebrød* mellem Hobro og Horsens næsten har udkonkurreret *sigtekage* (og det sjældne *rugkage*, jf. kort 1), så må det skyldes rigsmålspåvirkning. I Sydjylland har *sigtekage* klaret sig bedre over for rigsmålsbetegnelsen, og i Sønderjylland træffes *sigtebrød* næsten ikke.

Som navn på hvedebrød bruges meget sjældent rigsmålsglossen *franskbrød* – og i givet fald kun om købebrød. Ordet *hvedebrød* optræder spredt i Jysk Ordbogs kilder fra Nørrejylland, men det synes over-

alt heroppe at dække en eller anden form for kaffebrød – modsat ordets tidligere nævnte betydning af hjemmebagt franskbrød i Sønderjylland.

Facit af ovenstående må blive, at de rigsmålsbetegnelser, som er trængt ind i jysk, normalt har gjort sig tidligst og kraftigst gældende i det midterste Østjylland. Det er vel så også forklaringen på, at den betragtede betydningsmodsatning *brød* : *kage* ikke kan påvises med sikkerhed i de vandret stiplede egne på kort 1. Her kaldes ligesom i rigsmålet brød for *brød*, hvad enten det er rug-, sigte- eller franskbrød, og hvad enten man tænker på det som stof eller som genstand; *kage* bruges kun om kaffebrød.

Det eneste spor, jeg har kunnet finde af det forventede begrebspar *brød* : *kage*, hidrører fra nordsiden af Horsens fjord. En af Jysk Ord-bogs meddelere født her 1887 skriver tres år senere:

(11) ”*kaahg*” var omtrent udgaaet af maalet i min tid og afløst af (udtalen) ”*kahg*”, men samtidig synes det at have skiftet betydning til *kage* (*finbrød*)

– mon ikke fra den ældre betydning “sigte- el. hvedebrød”? Indtil andet kan bevises, vil jeg antage, at den midt- og sydjyske betydningsmodsatning *brød* : *kage* engang har hersket også i de stiplede områder af Østjylland.

Hvor prægnant betydningsopdelingen i fig. 8 end virker i sine hovedtræk, så ser den ud til at være en relativt sen og isoleret udvikling. Samme betydningsmodsatning forekommer ganske vist i flere af de danske øsmål, men hverken på svensk eller norsk grund findes den be-lagt, og når den forekommer i nedertysk fra Angel, skyldes det indlån fra sønderjysk.

Ligesom i rigsmålet bruger man i alle vore nabosprog betegnelsen *kage* (eller tilsvarende) om særlig lækker tillavet bagværk. Så det er vel mest sandsynligt, at denne betydningsdel også ligger bag ordets anvendelse i midt- og sydjysk (samt nogle ømålsdialekter) og blot har fået en særegen drejning her. Jeg har tidligere været inde på, at finere bagværk nok i mangel økonomisk og kulturelt tilbagestående provins af middelalderens Danmark stort set har indskrænket sig til sigtebrødstyper. Man kan da forestille sig at, at betegnelsen *kage* de pågældende steder har nået at fæste sig ved denne brødtype, inden andre og finere brødtyper blev almindeligt kendte (og på den ene eller anden måde blev medinddraget under betegnelsen). En forklaring som denne vil samtidig gøre det mere forståeligt, at man parallelt regner sigtebrødet med på den fine side af det nordjyske skel *grov*- : *finbrød* (hhv. *grov*- : *finkage*).¹⁰

5. “Blandingsområdet” i midten

Mellem de to områder med betydningsdifferentiering *brød* : *kage* efter hhv. fig. 3 og fig. 8 ligger et først og fremmest midtvestjysk område, markeret med prikker på kort 1. Besvarelserne herfra af Jysk Ordbogs spørgeliste CÅ tyder næsten alle på, at det er den midt- og sydjyske modsætning *brød* : *kage*, der også anvendes her. Men der er enkelte undtagelser (lokaliseret med krydser på kort 2), der i stedet peger mod det nordjyske system, bl.a. denne oplysning fra Herning-egnen:

(12) *grovkage = rugbrød; sigtekage = sigtebrød; if. 90-årig kontaktmand*

Konsulterer man Jysk Ordbogs ældre kilder, vil man blandt dem finde et overtal (lokaliseret med trekanten på kort 2), som kan tages til indtægt for den nordjyske betydningsmodsatning *brød* : *kage*. Fx følgende fra Salling:

(13) *I omtalte Plads fik han en god Løn ..., et Par Træsko og en Gråwkå·g, og naar Niels ved Hæl·musti·er (= allehelgensdag) gik hjem med sin svimlende Gage og det mægtige Rugbrød, da var han ikke saa lidt vigtig.*¹¹

Til gengæld bruges i kilder helt tilbage omkring århundredskiftet betegnelsen *kagemellemmad* om en mellemmad af sigtebrød, ligesom det er tilfældet mod syd og øst, men ikke mod nord (jf. kort 2). Hvad angår forleddet her (*kage-*), slutter det betragtede område sig altså til Midt- og Sydjylland.

De fremdragne oplysninger taget under ét synes at bygge op til den konklusion, at der i det prikkede område inden for de seneste halvandet hundrede år er sket et skifte fra betydningsopdelingen i fig. 3 til den i fig. 8. Men det ville være en forhastet slutning. Der foreligger nemlig også kilder – spredt over en god del af området (jf. firkanterne på kort 2) og med en tidsmæssig spændvidde på i hvert fald hundrede år –, som klart tyder på en helt tredje udformning af betydningsmodsatningen *brød* : *kage*. Jeg skal forelægge disse kilder én for én.

Omkring 1825 indsendte H. Gøtzsche fra det sydvestligste Himmerland en ordliste til brug for prof. Molbechs allerede da planlagte dialektleksikon (jf. note 8). Blandt hans ordforklaringer finder man denne:

(14) *Kage, en* (altså genstanden), *dvs. ethvert Brød, endog grovt Rugbrød – derimod Kage, som Collectiv* (= stofnavn), *allene sigtet Rug eller Hvedebrød.*¹²

Så tidligt som 1909 foretog H.P. Hansen optegnelser i Herning-egnen, og han kunne bl.a. sende Dansk Folkemindesamling følgende oplysning:

(15) *Rugbrød* (formentlig stoffet) kaldte man "Growbrøe" og *Sigtebrød* "Kåeg". Dog var *Kåeg* også et Fællesnavn (Flt. *Kag'er*) (altså om genstandene).¹³

I 1927 udgav P. Skautrup første bind af sin berømte dialektbeskrivelse fra Holstebro-egnen, hvor han hovedsagelig byggede på sin moders sprogbrug. Med 7 linjers afstand finder man to betydningsangivelser for ordet *kage*:

(16) ... tidligere var der nogle, der kaldte (stoffet) *sigtebrød* for *kå·g*, men vi (i min familie) sagde nu altid *finbrød* og *grovbrød* ...

... æn *kå·g* var tidligere den almindelige betegnelse for (genstanden) et *rugbrød* ...¹⁴

Endelig kan man i Torolf Kristensens barndomserindringer fra det sydvestlige Salling (skrevet 1937-39) læse nedenstående – og det inden for 15 linjer:

(17) *Vi bagte selv både Grovbrød, Kage og Hvedebrød (= kaffebrød)*

... når æ Brød var kommen (ud) af Ovnene, og en Kage var blevet gjort ren for Aske og Skidt på æ Nederende ..., så bar jeg den ind på min Seng, der kunne blive helt overlagt med sådan ... en tolv-fjorten store Kager ...¹⁵

Skønt Skautrup ikke udtrykkeligt har forbundet sine to betydningsangivelser, synes citaterne 14-16 at pege i én og samme retning, nemlig at betydningsmodsatningen *brød* : *kage* har antaget følgende "skæve" karakter indenfor det betragtede midtvestjyske område:

(18) stoffet genstanden

(grov-), (rug-)		(grov-) (rug-)	af usigtet rugmel
brød		kage	
(sigte-) (hvede-)	kage	(sigte-) (hvede-)	af sigtet rugmel

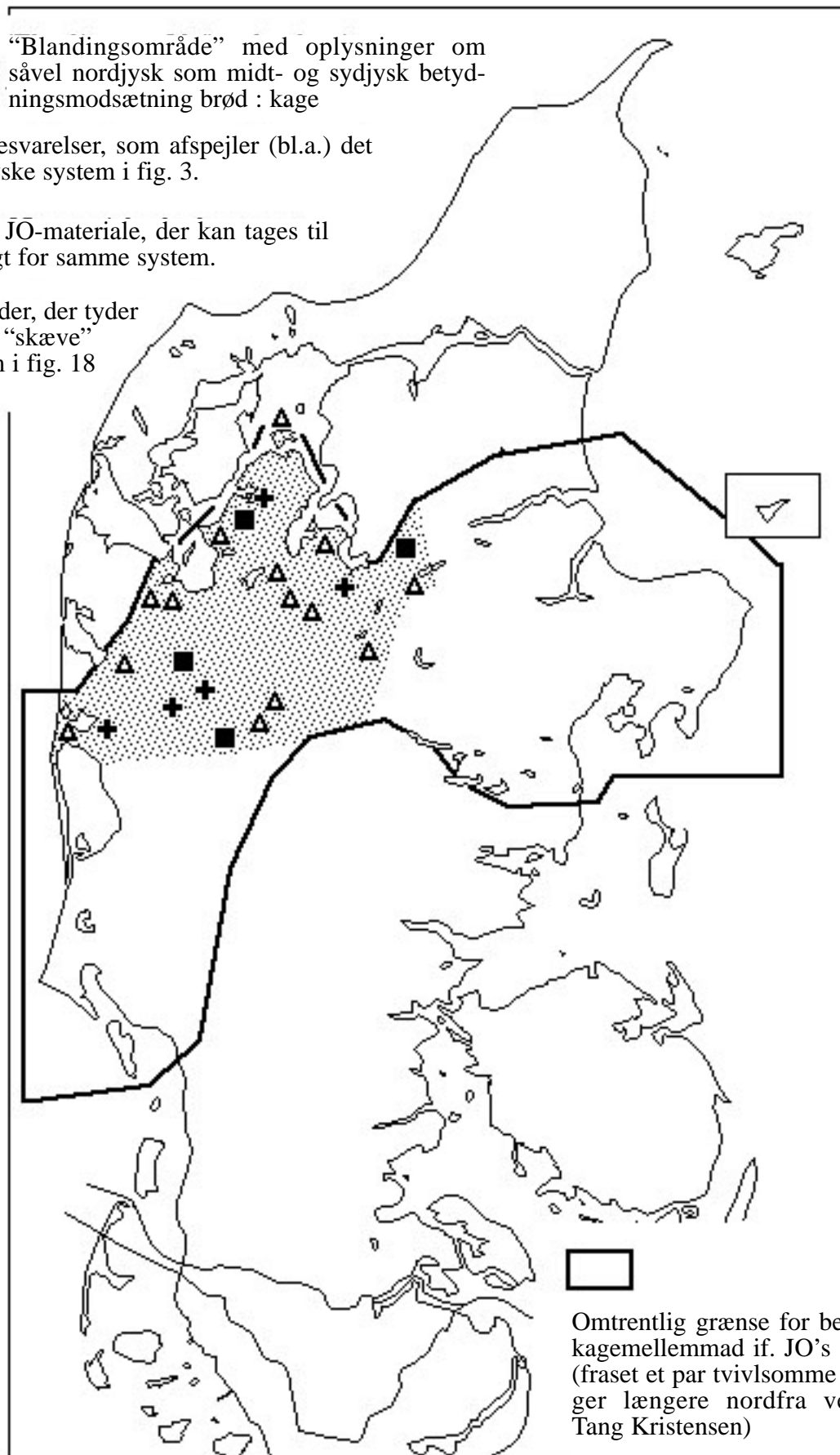

“Blandingsområde” med oplysninger om såvel nordjysk som midt- og sydjysk betydningsmodsatning brød : kage

+ Spl. besvarelser, som afspejler (bl.a.) det nordjyske system i fig. 3.

△ Ældre JO-materiale, der kan tages til indtægt for samme system.

■ JO-kilder, der tyder på det “skæve” system i fig. 18

Omtrentlig grænse for betegnelsen kagemellemmad if. JO's samlinger (fraset et par tvivlsomme oplysninger længere nordfra ved Evald Tang Kristensen)

Kort 2

Sprogbrugen skulle med andre ord være følgende: For rugbrødets vedkommende talte man om *brød*, når man tænkte på brødmassen, men om *kage*, når man tænkte på den formede genstand – altså akkurat som ved den nordjyske betydningsopdeling i fig. 3. For det sigtede brøds vedkommende skelnede man derimod ikke mellem betragtningsmåderne brødmasse og brødgenstand, men talte i begge tilfælde om *kage* – ligesom ved den midt- og sydjyske betydningsopdeling i fig. 8. Torolf Kristensens tilsyneladende regelløse vaklen i citat 17 mellem en nordlig og en sydligere sprogbrug kan meget vel afspejle en sådan “skæv betydningsopdeling”.

De modstridende kilder, jeg omtalte i starten af afsnit 5, modsiger heller ikke længere med nødvendighed hinanden. Så længe en kilde kun omtaler brødmasse som *brød* og formet brød som *kage*, men ikke udtrykkeligt kommer ind på sigtebrød, da er det umuligt at afgøre, om man har med den “skæve” betydningsopdeling i fig. 18 at gøre, eller med det nordjyske system i fig. 3; for så befinder vi os udelukkende inden for figureernes øverste halvdele, og dér ses de at være ens. Hvis kilden omvendt kalder rugbrød for (*grov-, rug*)*brød* og sigtet brød for (*fin-, sigte*)*kage*, uden at der klart tænkes på brødet som formede genstande, da kan kilden lige så vel afspejle den “skæve” betydningsopdeling i fig. 18 som det midt- og sydjyske system i fig. 8. De allerfleste kilder fra det prikkede område, det være sig spørgelistebesvarelser eller ældre materiale, falder faktisk inden for disse to kategorier – der begge kan, men ikke behøver at tages til indtægt for betydningsopdelingen i fig. 18.

Kun fire sikre belæg for denne “skæve” betydningsopdeling, nemlig citaterne 14-17 – det synes ret beset ikke af meget, når det sammenholdes med de veldokumenterede systemer i fig. 3 og 8. Så måske gør man rigtigst i at betragte betydningsopdelingen i fig. 18 som et ustabil overgangsfænomen. Det erkendes efterhånden i moderne sprogvidenskab, at lydændringer ikke sker på et bestemt tidspunkt, men som en gradvis, ofte langvarig proces, der endog fra tid til anden kan accelerere, gå i stå, løbe baglæns osv.¹⁶ Er det da ikke sandsynligt, at ændringer i ords betydning og funktion sker på tilsvarende måde?

Hvis man anlægger den betragtning, bliver det muligt at fastholde eksistensen af den “skæve” betydningsmodsatning i fig. 18, og så samtidig tage højde for den aldersforskel i oplysningerne, som jeg antydede fra starten: at de gamle kilder mest peger mod det nordjyske, de yngre kilder mest mod det midt- og sydjyske system. Der kan udmærket være

tale om, at systemet i fig. 8 har afløst det i fig. 3 inden for det prikkede område på kortene; blot er udskiftningen forløbet så langsomt – hen over århundreder –, at overgangssystemet i fig. 18 i nogle perioder og egne har kunnet opnå en relativ stabilitet. Vi er tilbage ved udgangspunktet, men på et mere kvalificeret grundlag.

Forudsat en sådan udvikling, afspejler spørgelistebesvarelsene et sent stadium, hvor selv overgangssystemet i fig. 18 er næsten opgivet til fordel for den sejrende midt- og sydjyske betydningsopdeling *brød* : *kage*. Vel at mærke med alle de modifikationer i førsteledet og alle de rigsmålspåvirkninger, der allerede er omtalt fra naboeagnene mod nord, øst og syd. Som det ses af kort 1, går forledsgrænsen B tværs gennem området; og en rigsmålsbetegnelse som *sigtebrød* er trængt lige så meget frem heroppe som længere mod syd.

6. Hwa nøtt er et te?

De første tegn på, at jyder forstod noget indbyrdes forskelligt ved ordene *brød* og *kage*, dukkede op under redaktionen af Jysk Ordbogs artikel *brød*. Men på grundlag af det materiale alene var det umuligt at skaffe sig overblik. Som så ofte i den slags tilfælde blev jeg nødt til også at gennemse materialet på “nabogloser”, i dette tilfælde først og fremmest *kage*, men efterhånden også de forskellige sammensætninger med *-brød* og *-kage* som sidsteled: *grovbrød*, *hvedekage* osv. Først da trådte det billede frem, jeg har opridset ovenfor. Og hvad kan det så bruges til?

Helt praktisk betragtet – i ordbogssammenhæng – vil et samlet billede af denne art på længere sigt spare både redaktionstid og læserfantasi. Det vil blive langt lettere for os at forklare læseren, hvad *kage*, *rugkage*, *finbrød* osv. betyder, når vi kommer til disse ord. Vi kan afkorte lange forklaringer om ordenes betydning, idet vi henviser til en artikel som denne; og vi ved på forhånd, hvilke henvisninger til synonymer læseren snarest vil have brug for. Som en sidegevinst – af teoretisk karakter – bidrager artiklen til den almindelige sprogvidenskabelige diskussion af betydningsopdelinger og deres udvikling.

Men en tredje grund til at skrive artiklen – og den vigtigste grund til at bringe den i Ord & Sag – er min egen forbløffelse over, at vi går og bruger helt almindelige ord så forskelligt. Nu håber jeg også, at læseren undervejs har undret sig over nogle ting, nikket genkendende til andre og ind imellem tænkt: Det var pokkers! kan ord være så “lumsk” selv i jysk? Kort sagt, at han eller hun har haft en (i svensk forstand) “rolig stund” med disse (i norsk forstand) “rare saker”.

NOTER

(F markerer, at den pågældende kildes lydskrift er let forenklet, FF at den er stærkt forenklet. Forenklingen berører ikke glosevalg og syntaks.)

- 1) Den komprimerede fremstilling i dette og foregående afsnit bygger først og fremmest på følgende værker: E. Pontoppidan: *Den Danske Atlas* (1763-81); G. Begtrup: *Agerdyrkningens Tilstand i Danmark* bd. V-VIII (1808-12); E. Møller-Holst: *Landbrugs-Ordbog for den praktiske Landmand* (1877-83); *Salmonsens Konversationsleksikon* (2. udg., 1915-28) – og sidst men ikke mindst H.P. Hansen: *Bondens Brød* (1932), jf. Ove Rasmussens referencer hertil andetsteds i dette hæfte af Ord & Sag.
- 2) Historiske Årbøger for Thy og Mors (1968-70) s. 63. FF.
- 3) Caspar Schade: *Bidrag til et jydsk Idioticon* 1807. Udg. af Bent Søndergaard (1968) s. 40. FF.
- 4) I ældre kilder fra Himmerland kaldes finbrød dog også *småbrød*. Samme glose kendes i øvrigt fra Nordsamsø, der hører til det nedenfor behandlede midt- og sydjyske område.
- 5) Konstateringer og overvejelser i dette og det foregående afsnit bygger på følgende værker: *Ordbog over det danske Sprog* (1919-56); *Dansk Ordbog* udgivet under Videnskabernes Selskabs Bestyrelse (1793-1905); Johan Fritzner: *Ordbog over det gamle norske Sprog* (2. udg., 1883-96); Jacob u. Wilhelm Grimm: *Deutsches Wörterbuch* (1854-99); H.S. Falk u. Alf Torp: *Norwegisch-Dänisches Etymologisches Wörterbuch* (1910-11).
- 6) *Jylland*. Maanedsskrift for Litteratur, Kunst og Samfundsspørgsmaal (1892) s. 213. FF.
- 7) A. Ankerstrøm: *Dybe Spor* (1922) s. 11.
- 8) Optaget på bånd i 1953 af Kr. Ringgaard, udskrevet 1957 af samme. Upubliceret. FF.
- 9) Det skal kun i forbifarten nævnes, at man i mindre områder engang har foretrukket andre betegnelser end (-)kage. Fra egnen mellem Viborg og Randers samt fra Bjerre herred (henholdsvis område C og E på kort 1) kendes således den gamle finbrødsbetegnelse (-)buse, og i det østlige Ommersyssel (område D på kort 1) hedder det tilsvarende (-)baj.
- 10) Dette og foregående afsnits iagttagelser og gisninger er baseret på følgende værker: *Svenska Akademiens Ordbok* (1898 ff.); *Norsk Riksmålsordbok* (1937-57); Otto Mensing: *Schleswig-Holsteinisches Wörterbuch* (1927-35); C. Molbech: *Dansk Dialect-Lexikon* (1841).
- 11) H.P. Hansen: *De gamle fortalte* Bd. 3 (1939-50) s. 40. Jeppe Aakjær bruger også gentagne gange betegnelsen en Grovkage om et rugbrød, fx i *Bondens Søn* (1899) s. 75, *Vadmelsfolk* (1900) s. 155.
- 12) Ny kongelig Samling. 812e,4°. Fasc.III. Upubliceret.
- 13) Dansk Folkemindesamling. 1906/46. Top. 2480. Upubliceret.
- 14) Peter Skautrup: *Et Hardsysselsmål* Bd. I (1927-79) s. 168. F.
- 15) Torolf Kristensen: *Fræ mi bet'te Ti' å ong· Daw·* (1939) s. 76-77. FF.
- 16) Fx Jean Aitchison: *Language change: progress or decay* (1981)

